

**TOMA METSOPSKI'NİN
"TİMURLENK VE HALEFLERİNİN TARİHİ"**

K. ŞAHNAZARYAN*
C. BAKİHANOV**
Dr. Gürsoy SOLMAZ***

Toma Metsopski

Vartapet Toma Metsopski XIV asrın ikinci yarısında Van Gölü'nün sahilinde yerleşen Vaspurakan vilayetinin Ağıovıt mahallinde Kubar ailesindedir.. Onun babası Stepannos dindar ve çok mümin bir şahıs idi. O, oğlu Toma'yı ibtidai tahsil almak için hemen vilayetleri Suhara manastırına koymuştu. Burada zamanının meşhur alim varta- petlerinden Sarkis Vartan yaşıyordu ve öğretmenlikle meşgul oluyordu.

Toma 12 kişilik bir genç grupla, 12 yıl aynı okulda tahsil aldı. Alim-Vartapetleriyle meşhur olan Metsop Manastırı'na gelmiş ve burada 60 yıl yaşamıştı. O "Metsopski" lakâbını da hemen aynı manastırın adından almıştı. Toma Metsopski sonralar aynı Manastırın idarecisi olmuş ve burada 35 yıldan artık muallimlik etmiştir.

O zamanlar yakın Şark ülkelerinde ve o cümleden Zakafkasiya'da Temurlenk'in istilacılık yürüyüşleri neticesinde baş veren dehşetli hadise ve felaketlere ilgisiz kalamayan Vardapet Toma Metsopski kendi devrinin salnâmecisi gibi davranarak Temurlenk'in ve onun haleflerinin 1388-1446 yıllarına aid tarihini yazdı.

Toma Metsopski, tasvir ettiği hadiselerin çoğunu şahsen görmüştür. Bu sebeple onun kitabında sık sık şu cümleye tesadüf edilir. "Biz bunu kendi gözlerimizle görmüş, kulaklarımızla işitmişiz" Onun "Tarih"i bu sebeple de kıymetlidir.

Biz, XV. asırda Toma Metsopski'den başka diğer Ermeni salnâmelerine rastlamıyoruz.. Ülkesinin Timur orduları tarafından töredilen kanlı hadiseler içinde boğulduğu bir zamanda, elbette kendini bu dehşetlerin, kırgınların, acılığın, ve sairenin tasvirine adanmış ikinci bir şahsa tesadüf etmek çetin idi. Çünkü o zaman herkes yalnız kendini düşünüyor, kendi başının çaresine bakıyordu. Toma

* Ermeniceden Rusçaya çeviren

** Rusçadan Azerbaycan Türkçesine çeviren

*** Atatürk Üniversitesi Fen Ed. Fak. Tarih Böl. Öğrt. Üyesi. Azerbaycan'dan Türkiye Türkçesine aktaran.

Metsopski'nin eseri ilk kıymetli yazılı kaynak olmakla beraber, XV. asırda Ermeni dilinde yazılıp zamanımıza kadar yaşamış yegâne tarihi belgedir..

Müellif, geniş görüş dairesine sahip bir tarihçi olmamış ise de bir çok hallerde, Timurlenk devrine aid değerli malûmatlar vermiştir. Onun tasvir ettiği olaylar Timurlek'in ve haleflerinin faaliyetleriyle ilgili olan pekçok hadiseleri tamamlayıp onların tarihini doğrulayabilir.

Toma Metsopski "Tarih"ini yaşının 50 den çok olduğu zamanda yazmağa başlamıştır. Buna göre de o, bir çok hadiseleri hafızasında tutmuş, bunları tasvir etmiş ve (fakat) onların sırasına dikkat etmemiştir.

Tarihçi eserini Timurlenk'in Semerkand istilasından başlayarak onun Batıya doğru yürüyüşü, İran'ı işgal etmesini, Zakafkasiye'ye sokulmasını, Altınorda hanı Toktamış ve Gürcistan Çarı Bagrat'la çarpışmasını, batı Ermenistan'a gelmesini ve Osmanlı Sultanı Beyazid'le vuruşmasını tasvir ediyor.

Toma Metsopski, Timur'un Zakafkasiye ülkelerine ikinci defa sokulmasını tasvir ederken onun burada meydana getirdiği kırgınlar ve tahribatlar, oğullarının Türkmen aileleri ile savaşları hakkında ardı-arası kesilmeyen muharebeler ve savaşlar hakkında bilgi verir. Buna göre Timurlenk'in ordularının geçtikleri her hangi bir ülke harabeliğe çevrilirdi ve orada ölüm hakim olurdu.

Timurlenk'ten sonra bir taraftan onun oğulları ve torunları arasında, diğer taraftan da Türkmen taifeleri arasında kanlı vuruşmalar başlıyordu. Bütün bu felaketler ülkeyi tamamiyle harabeye çeviriyor ve dehşetli açlığa sebep oluyordu.. Toma Metsopski "Tarih"inde bütün bu hadiseleri tasvir etmiştir.

Metsopski uzun yıllar Erzin'de Manastır mektebinde muallimlik ederek, kadim yazıcıların eserlerinden ibaret bir ders kitabı tertip etmiştir. Bu derskitabının elyazmasının sonunda muhtelif halkların elifbası'nda (harfler ve onların adı) vardır. Şimdiki zamanda hususi ehemmiyet kesb eden ve bu vakte dek tamamiyle yitirilmiş hesap olunan kadim Alban yazısının geniş mikyasta yürütülen arkeolojik tetkikatlar neticesinde elifbanın birçok fragmentleri (parçaları) bulunmuştur.

Belki, Toma Metsopski'nin elyazmalarında kalmış eski Alban elifbasının yardımıyla bulunan yazı fragmentlerini öğrenmek ve kadim Alban dilini keşfetmek mümkün olacaktır.

Toma Metsopski 1449 yılında koca yaşında Ecmiadzin'de vefat etmiştir.

O, 1441 yılında Ecmiadzin'e, Kilikya'daki Rubanidler hakimiyetinin tamamiyle mahv edilmesinden sonra Katolikos tahtının Kilikya'dan buraya getirilmesi münasebetiyle çağırılmış ve bu tantanalı meclise gelmişti. Katolikos tahtını Ecmiadzin'e getirilmesi teşebbüsükârlarından biri olan Toma Metsopski bu hadiseye hesrolunmuş kutlamalara faal bir surette iştirak etmiştir. Toma Metsopski bu hadiseyi bizim zamanımıza ulaştırmış "Hatıra Kayıdları" adlı el yazmasında etraflı surette tasvir etmiştir.

Metsopski'nin dili çok ibtidaidir. Onun dilinde Ermeni ve Şark halklarının şimdi az kullandıkları birçok köhneleşmiş sözler vardır. Bu sözler tercüme edilmemiştir.

“O” sözünün bir çok yerlerde kullanılması da muayyen çetinlikler meydana getirmiştir.. Müellif “O” sözünü öyle yerlerinde kullanmıştır ki, onu iki muhtelif şahsa aid kabul etmek mümkündür. Bu kitap 1860 yılında Paris'te Arhimandrid K. Şahnazaryan tarafından Ermeni dilinde neşr edilmiş nushadan rus diline tercüme edilmiştir. Tercümede halis dinî mahiyette ve ibadet ayinlerinin anlatımına ayrılan, tarihi ehemmiyeti olmayan satırlar ve sahifeler bırakılmış ve onların yerine noktalar konulmuştur. Notlardan takriben yirmitüçünün müellifi naşir Şahnazaryandır. Kalan ilaveleri ise merhum tercümeçi T. Ter-Kirkoryan ve A. Bagramyan etmiştir. Ermenistan CCP. ilimler Akademisi Tarih Enstitüsünün gösterişine esasen rusçaya tercümenin metnine gerekli değişiklikleri de hemen redaktör dahil etmiştir.

Timurlenk ve Halefleri Tarihi

İlim heveslileri ve alimler bilmelidirler ki zamanın üç hali vardır. Geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman. Bunu kilise vartapetleri de bilmelidirler ki, geçmiş hadiseleri nakil etmeli, hazırdan danışmalı ve geleceği öğrenmeli ve onun hakkında haber vermelidirler.

Bununla birlikte, bir de zamanımızın hadiselerini tasvir etmeli ki dinsiz Şark padişahlarının son zamanlarda Haykazyan (Ermeni) halkını nice mahv- ettiğini konuşmalı ve bunu yabancı taifelere göstermeliyiz. etmek çetin idi. Çünkü o zaman herkes yalnız kendini düşündürüyor, kendi başının çaresinebakıyordu. Toma Metsopski'nin eseri ilk kıymetli yazılı kaynak olmakla beraber, XV. asırda Ermeni dilinde yazılıp zamanımıza kadar yaşamış yegâne tarihi belgedir..

Şarkda Semerkand şehrinde lamezheb Muhammed'in din ve tarikatinde olub, iftiracı iblisin bütün dehşetli kinini, menfurluğunu ve mübhem sırlarını özünde toplamış, çok merhametsiz, hayasız ve zalim olan Timurlenk (1) adlı bir şahıs meydana gelmiştir. Bazıları şöyle hesap yapıyorlar ki, o Nuh gemisinin dayandığı Artaz (2) vilayeti yakınlığında Masis (Ararat) Dağı etrafında yerleşen Kogovit (3) vileyetindeki Sartap (4) isimli mahaldendir.

Tebriz'e geldikten sonra hanlar onu muhafız bölüklerine göndermişlerdi ki; O, Horasan yolunda düşmanlarla mubarize etsin. Buraya geldikten sonra O, Horasan'a gitti ve oradan da Ceyhun (5) Çayını geçtikten sonra Şark'a (doğru yönelerek) Semerkand şehrine gelip çıktı. Ülkede hakim olmadığını ve onun başlıbaşına bırakıldığını görünce, O eşkiyaların rehberi ve canilerin lideri oldu.

Onun başına 515 kişi veya takriben bu kadar kendisi gibi cinayetkâr adam toplandı. Onlar şehir otağına sokularak buradaki yılmayı kaçırdılar. Şehirin işhanları ona karşı kuvvet topladılar; o zaman onlarda (caniler) geri dönerek savaşa girdiler, askerleri kırdılar, böylelikle de şehrin hakimiyetini ve hakimın karısı Hanım'ı ele geçirdiler. Timurlenk onu kendine karı yaptı.

Tedriçle güçlenerek O (Timurlenk) ,Buhara şehrini işgal etti ve Ceyhun Çayı'nı geçerek Horasan ülkesine dahil oldu. Burada bir çok şehirleri işgal etti ve ahalisini kılıçtan geçirtti. Dehşete düşmüş Horasanlılar ülkelerini ona teslim ettiler.

Timurlenk bazılarını boş vaatlerle aldatır, bazılarını ise ahd peymanla yola getirir, başka birisini "oğulluğa" kabul ediyor ve bazılarını da öz kızlarını kocaya verip bu kızların yardımıyla onları öldürüyor ve topraklarını ele geçiriyordu. Paytaht olan Rey (6) şehrini de o böylelikle ele geçirmişti. Timurlenk kızını bu şehrin işhanına kocaya vermişti. Bu kız ise bir nice günden sonra kocasını kılıçla öldürmüş, babasını şehiri almağa çağırmişti. Bu da gelip şehri tutmuş ve onu Şah Şehri (kendine Paytaht) etmişti.

Şahmansur (7) adlı bir işhan ona (Timurlenk'e) sekiz yıldan fazla mukavemet göstererek, Şiraz'ı, Kirman'ı ve İsfahan'ı teslim etmemişti. O zaman menfur Timurlenk onu aldatmak için sulh yaparak Şark'a geri dönmüştü. Şahmansur ise ona elçileriyle hediye göndermişti. Elçinin geldiğini öğrenen (Timurlenk) kendini nahoşluğa vurmuş ve bir kuzu kestirip kanını içmişti. Sonra o elçiyi çağirtirmiş ve yanındaki kalabalık adamların karşısında ona ceset yüzü gibi sararmış suratını göstermişti. Bunun ardınca bir mis kab getirilmesini emretmiş ve toplu halde bulunan bütün adamların huzurunda kuzunun kanını kaba kusmuştu. Bunu gören elçi sevinmiş ve kendi kendine düşünmüştü ki, "O (Timurlenk), bu gün, yarın ölecektir" O hemen aynı gece ata binerek ülkesine geri dönmüş Şahmansur'a ve ahaliye sevinçli haberler vermişti. Onlar bu münasebetle büyük şadlık etmişler. Açlık ve susuzluk çekip devamlı tehlike içinde yaşayan bütün yoksul ahah ise dağılıp evlerine gitmişler.

Yeni felaket türetmek fikrine düşmüş Timurlenk (bu zaman) kuvvetlerini hazırlamış ve üç-dört günlük yolu bir günde kat ederek, bir nice günden sonra şehrin (İsfahan'ın) kapısına varmış ve ahalisini kılıçtan geçirmişti. Şehir istikamları teslim olmak üzere idi. Cesur Şahmansur sekiz yüz neferden ibaret askerini silahlandırıp şehrin kapısını birden açtırmış ve düşmanın kalabalık askerleri üzerine atılmıştı. Böylelikle onlar, Timurlenk'in arilerden ibaret atlı koşun destesi ihatasında dayandığı yere gelip çıkmışlardı. O (Şahmansur), kılıcını İblis oğlunun (Timur'un) başını vuracak raddede kaldırmış, lakin askerleri onu kalkanlarla müdafaa etmişti. Bu sebeple mundar cehennem ejderhasını öldürmek mümkün olmamıştı; aksine onların tamamı (Şahmansur ve askerleri) muhasaraya alınıp kılıçtan geçirilmişti. Böylelikle Timurlenk'in askerleri bütün Horasan ülkesini, Belh (8) Şehirini, Horasan'ı, Şiraz'ı, Kirman'ı, İsfahan'ı, Nişabur'un, Küran'ı, Makuran'ı, Tus'ı, Tancan'ı, Mazenderan'ı, Rey'i, Kazvin'i, feth etmişlerdi. Sultaniye şehrinin işhanı Adil kıymetli mücevherlerle ve padişaha layık hediyelerle Timurlenk'in karşısına çıkarak onunla sulh yapmıştı.

Tebrez Hanı Sultan Ahmed'e (9) gelince O, Marların emiri Ezid başta olmak üzere Bostan (10) Ruştunik (11) yolu ile kendi akrabalarının ve askerlerinin yanına gelmiş ve Bağdad diye isimlendirilen Babilon (12) şehrine kaçmıştı; çünkü o zaman bunlar orada da hakimlik ediyorlardı. Yukarıda dediğimiz Adil ise

Timurlenk'e Tebriz şehrine kadar eşlik etmiş ve şehiri ona teslim etmişti. Lakin sonra o, kendi kuvvetler ile hızla maslahat ederek Timurlenk'i şehir hamamında öldürmek fikrine düşmüştü.

Herk kimse onun (Adil'in) maksadını öğrenip gizlice Timurlenk'in yanına gelmiş ve Adil Aka'nın suikast planını ona haber vermişti. Bu işten haberdar olan Timurlenk onun (Adil'in) arkasından adam göndermiş ve ateş yakmasını emretmişti. Sonra onu (Adil'i) mis kazana koyup (Timurlenk'in) ve bütün cemaatin karşısında kaynatmıştı. O, Adil'i bu şekilde öldürmüştür.

Aşağıdaki hadiseyi de bilmek lazımdır. Sekizyüz otuz (1386) yılında hele bizim ülkeye gelmeden evvel, Kırım yakınlarında bulunan Saray şehrinde bulunan Kuzey padişahı, Ruslar'ın ve Azak'ın (13) hakimi Toktamış (14), Tebriz Hanı Sultan Ahmed Osis, oğlunu onun yanına dostluk ve barış yapmak için elçi göndermişti. O (Timurlenk) ise onu (elçiyi) kendi alçak hareketiyle tahrik etmişti. Elçi geriye döndükten sonra onun (Toktamış'ın) karşısında libasının yakasını yırtmıştı. Bu zaman o (Toktamış) gazaplanarak kendi işhanlarından Canıbey adlı birini çağırarak ona kalabalık bir asker vermişti. O (Canıbey) Alan (15) ve Derbend (16) kapılarından geçerek onun (Timurlenk'in) üzerine hareket etmişti. Timurlenk ise Canıbey'le karşılaşmaktan çekinerek Bostan'a, buradan da Bağdat'a gitmişti. Kuzey askerleri Tebriz'i muhasaraya alıp, akabinde yaptığı savaştan sonra onu yakalamıştı. Onlar pek çoğunu kırmış, bir çoklarını garet etmiş ve bütün vilayeti harabeliğe çevirmiştiler. Buradan da onlar Nahçıvan (17) şehrine giderek bütün Sunik (18) ülkesini, onun on iki vilayetini dağıtmış, ahalinin bir çoğunu kılıçtan geçirmiş ve bir çoğunu da esir etmiştiler. Mevsim kış idi. Allah'ın emriyle (7 Nisan'da) birden güçlü kar yağdı; esirlerin bir çoğu bundan istifade ederek kaçtı. Asker ise ganimetlerin çoğunu atıp Toktokan isimli bu Tatar taifesinin geldiği yolla kendi ülkesine geri döndü. Onlar Şamahı halkı ile sulh yaptılar. Çünkü ahali onların karşısında Alan kapılarını savaşız açmışlardı.

..... Sekiz yıllık muharebeden sonra o (Timurlenk) sekizyüz otuz altı yılında (1387) Horasan vilayetini feth edip Tebriz şehrine, yani Kandzak-Sahıstan'a (19) geldi. Ve buradan da Sunik tarafına, Eriçak (20) kalesine, sonra Cakat'a (21) geçerek Mari (22) (Sürmeli) şehrini aldı ve necib Bagratuni taifesi tarafından yapılmış istikamlarımızı esasından dağıttı. O, şehiri ve onun etrafındaki bütün kentleri esarete aldı. Lakin Kokb (23) kentinden çok merd, Allah'ını seven Martiros adlı bir yiğit, ilahın ve bizim İsa'nın kudreti ve yardımından ruhlanarak kentin koçak ve merd oğulları ile birlikte yabancıların Tokaltu diye isimlendirdikleri Bardak Dağı'na gidip onunla büyük savaşa girişti. Ve bütün Allah'ı tanyanları (Hıristiyanları) düşmandan halas etti. Timurlenk'in askerleri çok savaştı ise de dağı alamadı. Sonunda bu mert yiğit Sahhat isimli mundar bir Türkmen'in elinde helak oldu. Sahhat onu gizli olarak Aras çayında boğdu.

..... Buradan o (Timurlenk) Ararat ülkesine, Kotayk (24) vilayetindeki Karbi (25) kentine geldi ve Bicni (26) istihkâmını muhasara edip aldıktan sonra vilayetin episkopunu, bütün yoksulların kaygısına kalan alim ve müdrük Ter -

Vanakan'ı öldürdü. Hıristiyanların bir çoğuna azap ve işkence verildi. Timurlenk'in askerleri ahalisi yok olan Ermenistan ülkesini kılıç, esaret, açlık ve işkence ile harabeye çevirdi.

..... Timurlenk bolca ganimet ve esir aldı. Halkımızın felaketini nakil edebilecek bir kimse kalmadı. Bundan sonra O, kendi büyük kuvvetleri ile Tihis (Tiblisi: Tiflis) şehrine yani Paytakaran'a (27) gelerek orayı işgal etti ve sayısız-hesapsız halkı esir aldı. Diyorlar ki, öldürülmüşlerin sayısı sağ kalanlardan çok idi. Bu hadiselerde Pir lakâbını taşıyan Vartapet Stepannos da orada (Tiflis'te) idi. O kendini ölümden güçlkle kurtarmıştı. O zaman İberiya'da Bakrat (28) hükümdarlık ediyordu. O Babilon çarları devrinde esir edilip ülkemize getirilmiş Yahudi taifesinden idi. Sonraları onlar Hıristiyanlığı kabul edip, bizim işanlardan olmuşlardı. Arşakuni neslinden sonra onlar Anı (36) ahalisinin ve başka ermenilerin hükümdarı olmuşlardı. O (Bakrat), dinsizlerin elinden İberiya'ya kaçtı ve burada hakikaten ermeni dininden yüz dönderecek Halkedon dinin kabul etti.

O büyük hediyelerle gelip mundar hükümdara tabi oldu. İblis kini ile dolu olan o ise Bakrat'ı dinden dönmeye mecbur etti ve onu kendisi ile götürüp Karabağ'a bizim geçmiş çarların kışı geçirdiği yerlere gitti. Mukaddes ilahın müdriklğine malik olan İberiya Çarı onu aldatıp dedi: "Bana çok asker ver. Gidip bütün ülkeyi işgal edeyim ve onları (ahaliyi) bizim dine iman getirmeye mecbur edeyim. Çünkü o taife sekiz dilden ibarettir. Ben onların hepsini sana tabi ederim ve senin dinine döndürebilirim. Onlar: Oral, Oset, İmerel, Mekrel, Abhaz, Eonk, İberi, Meshi (31) halklarından ibarettir. O sevindi, onun üzerine şaha layık libas giyindirdi. Ona hilat verdi. Fazlaca hürmetler etti ve büyük sayıda asker verdi. Ve o (Bakrat), sayısız-hesapsız bu askerle yola düşüp İberiya ülkesine geldi.

Bagrat kendi oğulları Geork, Konstantin ve David'e haber göndermişti. Ki, onlar gizlice onun karşısına çıkıp kaçmağa yardım etsinler, diye kendisi ise Çağatay (32) askerlerini götürüp dar dereler ve patikalarla yola düştü. Çarın oğulları gafilden onların (askerlerinin) önünü kesip kılıçlarını sıyırdılar. Diyorlarki onların bir çoğunu, on iki binden çok askerlerini kırdılar ve babalarını götürüp kendi yerlerine gittiler. Mundar Timurlenk ise, ilkbaharda kendi askeri ile gafilden Türkmen Kara Mahmud'un (33) üstüne yürüdü. O, bu haberi alıp kaçdı. O (Timurlenk) ise, süratle ilerleyerek uzun bir yolu köpker gibi çabuk geçti ve bir nice günden sonra Çapakçur (34) vilayetinde ona (Kara Mahmud'a) yetişti. Bu vakit o (Kara Mahmud) kendi askerlerini geri dönderip mundar müstebiti mağlup edip kaçmağa mecbur etti. Onun ordu komutanı Lokmakan'ı öldürdü. Askerlerine büyük telefat verdi.

O (Kara Mahmud) geri dönüp Muş (35) diye bilinen Taron ülkesine geldi. Çağatay ise Kaçberuni (36) Arçes ölkelerinin Horhoruni (37) taifesinin ikametgâhı Akiovit ülkesinin kadim paytahtı olan Manasgert şehirinin ve Arknis'in (38) yanından geçerek Taron'a vilayetindeki Paluni (39) ülkesine mukaddes Hovhanrı ve Atanaken'in (40) kabirleri olan yerlere, Suriye vartapeti Zenob'un muhteşem paytaht manastırı Klak'a geldi. O zaman burada, Hovhan'ın, Hayrabet Atanaken'in

munzevi Anton ve Hranidesan ve bütün başka mümin şahısların kabirlerini ziyarete gelmiş sayısız-hesapsız hıristiyan toplanmıştı.

..... Zulumkâr Yusuf'un (41) emriyle Türkmen kuvvetleri bütün bizim hıristiyanları garet etti. Onların kalmış emlakini ve bütün esirleri ise Hut (42) emiri Şeref'e emanet ettiler.. O, onları zorla Fırat Çayından geçirip Hasket kentinin etrafına getirdi. Hıristiyanlar itiraz ederek Hut Dağı'na ve Sasun'a gitmek istemediler, onlar kendi ülkelerine geri dönmek istediler. Lakin o zorla, döve-döve bizi Hut dağına gitmeğe mecbur etti. Allah'ın yardımı ve merhametiyle bizim yalçın kayaları tırmanıp buraya selamete çıktık. Çağatay askerleri aynı gün bize yetişti.. Rahim, sahibi Allah bize yardım etti, çünkü Pir Hasan adlı bir Türkmen Kara Mahmud'dan ayrılıp bir nice gündün sonra onu ve oğlu Bayram'ı öldürdü ve dağdan indi. Biz ise dağa çıktık.

Aniden bize ölüm haberi gibi kederli bir haber geldi. Burada bütün deslelerde karışıklık neticesinde meydana gelen felaketi görmek ne kadar çetindir. Baba oğuldan, oğul babadan el çekiyor, ana kızını, kız öz anasını inkar ediyor, kardeş kardeşi, seven sevgilisini tanımıyordu. Halkın feryadı göklere yükseliyordu. Bende onların içindeydim. Onlar ağlaya ağlaya Allah'a yalvarıyor, mukaddes Hoannes Karapeti, mukaddes havarunları, Fezer'in manastırında olan melekleri bu cümleden Allah'ın kardeşi Hakop'un manastırında olan mukaddes alemini yardıma çağırıyorlardı. Çünkü Türkmen Pir Hasan Tsovasart Dağına gelip oradan da Marut (43) dağına geçmeyi karara almıştı. Birden Çağatay askerleri geldi. Onların önüne geçti. Onlar ise Allah'a ve Fezerini mukaddes manastırında ibadet ettiler. Bir öküz getirip manastırın karşısında kurban kestiler. Birlikte mukaddes havariunlar namına Liturjia ayini icra ettiler.

..... Burada cesur erlerin yiğitliğini görmek lazım idi. Çünkü yiğitler nara çekiyor, cesaretsizler kaçıyor, korkaklar ruhdan düşüyor, debilkeler, kılıçlar parlıyor, mızraklar kırılıyor, yiğitler döğüşüyor, nara ve cenk sesi halkı korkuya düşürüyordu. Burada ise Allah'ın merhametini Allah'a inananların dua ve ümidlerinin bahresini (semeresini) görmek lazım idi. Çağatay mağlub edildi, onun kudreti mahv oldu. Çünkü Türkmenlerden bir tek Maraf adlı bir kişi yüz kişiyi kırdı. Şark askerleri bu büyük savaşta mağlub olmaktan korkarak kaçmağa başladılar. Onlar dehşete ldüşereke kayalardan yuvarlanıp mahv oldular. Diyorlar ki! Burada 2000 kişiden fazla adam mahv olmuştu. Biz ise onlardan halas olarak oğlanlarımız ve kızlarımızla beraber yüksek sesle Allaha dua etmeye başladık.

Aynı gün Garb de bir hadise meydana geldi. Muş vilayetinden olan dindar ve namuslu birkadının melek gibi güzel yedi-sekiz yaşlarında bir oğlu var idi. Şark askerleri Hut dağına çıktığı zaman Hristiyanların bir çoğu başardığı yerde bununla birlikte Ormanlarda saklanmıştı. Dinsizler onları görüp, üzerlerine atılıp ve esir etmek istediler. Dindar ve namuslu kadın olan bu yazık ana dönüp onların (Tatarların) yakınlaştığını ve oğlunu ondan almak istediklerini gördükçe kılıç götürüp sevimli oğlunu, günahsız bir kuzu gibi katletti..... Kendisi ise, biraz ilerleyip yüksek bir kayanın üstüne çıktı ve oradan dereye atladı (44).

..... Sasun vilayeti ve Hut Dağının ister dindar ve isterse Mar (45) tafesinden olan dinsiz ahalisi bir-birine yürek vererek Çağatay askerlerini garef etmeye gitti, elde ettikleri ganimet ve servet sebebiyle çok zenginleştiler.

(S.15) İkinci yıl Timurlenk, Muş şehrine gelip yerli emiri yanına çağdırttı. O büyük hediyeye ile bahşişle onun (Timurlenk'in) yanına geldi ve o (Timurlenk) ona; Bizi Türkmenler'in yanına götür. O, onu (Timurlenki) savaş yerine götürüp pekçok ceset gösterdi. O (Timurlenk) büyük telaşa düştü ve burada kılınç darbesinden pekçok askerinin telef olduğunu gördü. O, kılınç darbesi almayıp ölenleri de gördü. Ve orda bulunanlara müracaat ederek dedi: "Bunu insan değil, yaradan Allah etmiştir" Ve kuvvetlerini toplayıp ona (emire) dedi: "Bizi onların üstüne götür ki, kısas alalım" O ise (emir) ona, cevap verdi: "Onların arkasınca kaçmak insan işi değildir, çünkü onlar Murat Dağına çıkmışlar; sen onun üstüne gitsen, o sana öyle bir toy tutar ki, dile gelmez. Dinsiz onunla razılaşıp Bakeş (46) şehrine gitti. Emir Şeref de onun yanına gelip onu mehribanlıkla kabul etti; ona sulh mektubu verdi ve bütün ülke asude oldu.

Oradan Timurlenk Artske (47) şehrine gitti. Artske şehrinin işhanı Sahand, Her ve Zerevand (48) vilayetinin işhanı ordu Bukı'nın maslahatiyle onun yanına gitti. Timurlenk onu büyük iltifatla kabul etti ve bütün ülke sakit hayat sürdü. O, Arçeş'i ona (Sahand'a) verdi, bu ise derhal Hılat (49) şehrine gitti ve bir nice gün Erzın'de Arçeş (50) ülkesini aldı. Tskaka (51) geldiği vakit Kürdler sabahtan akşama kadar bu bedbaht ülkeyi garet ediyorlardı. Sahand'ın askerlerinin bir kısmı ise Artske şehrine gelerek onları perpa etmeye başladı. Çünkü mundar ve dinsiz Çağatay'ın askerleri bütün ülkeyi viran etmişti.

Buradan o (Timurlenk), Tosp (52) vilayetine gelerek Van Gölü'ndeki ermeni kalesi üzerine hareket etti. Senekerim (53) tayfasından olan Emir Ezdin onun huzuruna gelmedi; aksine bütün askerleri ve bir deste Hıristiyanla beraber kaleye çekildi, kapıları bağlattı. Lakin sonra O, çıkarak onun huzuruna gitti. O (Timurlenk) ise, onun el ve kolunu bağlattı ve kaleye hücum etti. Kale kırk gün ağır muhasara edildi. Hayli dinsiz Çağatay askeri öldü. Lakin açlıktan ve susuzluktan zayıflamış şehirler daha muhasaraya dayanamadılar ve kale ona teslim edildi.

Ey felek! Ey aç talih! orada ahiret divanına benzeyen dehşet ve vahameti görmek olabilirdi. Bütün kale mateme tutulmuş, her yeri hıçkırık sesleri bürümüşü; çünkü amansız hükümdar bütün kadın ve çocukları esir etmeyi, yerde kalan ister dindarları (Hristiyanları) ve isterse dinsizleri (Hristiyan olmayanları) kale duvarlarından atmayı emr etmişti. Bu amansız emir derhal yerine getirilmişti. Hepsini kaleden atmağa başladılar ve cesetler bir-birinin üstüne o kadar birikip yükseldi ki, sonunda atılanlar daha ölmedi. Biz onları kendi gözlerimizle görüp, kendi kulaklarımızla mukaddes ata, hazret Argıpiskop Ter-Zekere'den ve Vartanet Ter Pokos'dan işitmişiz. O vakit onlar da kalede idiler ve kendilerini ölümden güçlükle kurtarmışlardı. Çağatay onları işhanlarından birine vermiş, o ise esirleri azad etmişti. Kalenin etrafında bütün ülke, günahsız Hıristiyan kanına bulaştı.

Bargiri (54) şehrinde mukri minareye kalkıp "Salat-Tamat" çağırmağa başladı, yani kıyamet günü başladığını bildirdi. O mundar (Timur) bir az düşünceli olarak "bu ne haykırıştır" diye sordu. Yakın adamları ona cevap verdiler: "Kıyamet günü gelmiştir ve İsa zuhur edecektir. Bunu bugün sen ettin" Mukri öyle bir ağlar sesle bağırды ki, sanki suri-İsrafilin sesi geliyordu. Bu çağırmanın dili lal olaydı: O bir az erken başlasaydı, bir kişi dahi öldürülmezdi; Çünkü (Timurlenk) derhal adamların kale duvarından atılmasını durdurdu ve kalanlarını halas etmeyi emretti. Her şeyi yaratan Allah'tan başka esirlerin ve günahsız katledilmişlerin sayısını kim söyleyebilirdi? Bütün ülke esir Ermeniler'le doldu: Ruhaneler ve ruhani olmayanlar da, dindarlar da (Hıristiyanlar) ve dinsizler de katledilmişti. Bu hale günahlarımızı göre bize rast gelmişti; hususen ruhanilerimiz kiliseye güzel hizmet etmediklerine ve mürtedler dünden yüz dönderdiklerine göre Allah bize ganim olmuştu.

O (Timurlenk) esirleri ve elde ettiği ganimeti götürüp, geldiği yere geri döndü. Bundan sonra telef olanların akrabaları geldiler ve Ermenilerin iyileşmez yaralarını gördüler. Feryad sesleri göklere yükseldi. Biri "oğul vay" başkası "Baba vay" deyip feryad ediyordu. Vaspurakan ülkesinin bütün reyonları ahu-zarla doldu. Çünkü dost ve akrabasından iz bırakmadan yitmeyen bir kimse kalmamıştı. Bütün ülke dağıldı, bütün ermenilerin başına kül oldu. Erceç'ten tutmuş İberiya'ya. Agvan'ın Kür çayına dek bütün ülke azap ve işkencelere tutulmuş (ahalisi), kırılmış ve esir edilmiş, günahsızların kanına bulaşmıştı.

O (Timurlenk) gittikten sonra ülkemize dehşetli açlık düştü. Açlık her yere yayılmıştı. Ahali köpekleri ve kedileri yiyip tükettikten sonra kendi oğul ve kızlarını yemeye başlamıştı: Koca karısını, karı kocasını yiyordu; insanlar birbirlerini öldürüyor, yiyor, doymuyor ve sonra da kendileri ölüyordu. Gözlerimizle görüp, kulaklarımızla işittiklerimizin tamamını tasvir etmeye irademiz yetmiyor, çünkü bu insan neslinin yok olması idi.

844 (1395) yılında o mundar katil, tekrar yerinden kalkıp Bağdad'a doğru yola düştü. O, Bağdad'ı, bütün Asuriya ülkesini, Babilistan'ı, Diyarbekir'i, viran etti ve Amid (55) şehrinin üstüne gitti. Şehiri alarak onun adlı-sanlı adamlarını ateşten ve kılıçtan geçirtti. Onlara büyük işkenceler verdi. Bütün genç kişileri ve kadınları esir edip, ülkesine götürdü. Sonra o, Mardin (56) şehrine gelip orayı dağıttı. Etrafındaki 15 kentten o halisini, 3000 asil Hristiyan ailesini ve 7500 başka aileyi esir götürdü. Putperestlerin ve arevordıkların (57) dört kenti Şol, Şırak, Sefer ve Maraş tamamıyla dağıtılmış ve ahalişi tümüyle esir götürülmüştü. Lakin sonralar onlar İblisin hiylesiyle Mardin'de ve Amid'de yeniden türemiştiler.

O (Timurlenk) ikinci defa gelerek Erzince (58) şehrine yaklaştı ve onu savaşız alarak mukaddes Sarkis'in muhteşem katetral kilisesini temelinden dağıttı. Haliyle buradaki Tahartan'ın ve şehirde yaşayan Taciklerin yalanlarına inanarak başka kiliseleri de yerle bir etti. Bizim Vartanet Hohann Borotnetsi'nin Şakirdi Kevork onun yanına gitti. Mundar (Timur)'ın korkusundan onu dehşet бүрүdü. Dudağı çatladı ve kan aktı. Bu Allah bendesi ağlayarak geri döndü. Çünkü bütün kiliseleri dağıtmak hakkında emir verilmişti. Bu bize büyük derd isimli oldu.

O (Timurlenk), ülkemizin yukarı kısmına geldi ve Abnik isimli Basen (59) kalesini muhasaraya aldı. Kaleyi alıp onun işhanı Mısır'ı zencirletti. Ve kale duvarından yüz kişiyi atırıp öldürttü. Sonra o Ararat vilayetine gelip burayı da baştan-başa dağıttı, bütün araziye garet etti ve Bakratunilerin (60) şehrini muhasaraya aldı. Şehri aldı ve üç yüz Tacik'i, üç yüz Hıristiyandan ayırdı. Onlar şöyle bir karar almışlardı. "Hıristiyanları öldürüp, Tacikler'e de dokunmayız" Şehirin Episkopu Mikurtıç'ın iki kardeşi var idi. Bunlar gelip Tacikler'e karıştılar. O vakit onlar (Timurlek'in koşunları) kılıç çekip Tacikler'i kırdılar, Hıristiyanlar ise halâs oldu, O iki hıristiyan bağıryorlardı; "Biz İsa'nın kuluyuz, Hıristiyanız". Onlar ise "Mel'un korkaklar, siz yalan söylüyordunuz. Bu sebeple de size aman yoktur dediler ve her ikisini de öldürdüler. Onlar hakiki bir hıristiyan gibi ölseler de, Episkop'un kederi büyüktü.

Onlar (Timurlekin askerleri) Sürmari (61) ülkesinde Tcakata (62), Kokba, Barnakuta (63) ve Arceş vilayetine gittiler. Bu üç vilayetin ahalişi kaçtı. Onlar her şeyi garet ettiler, lakin Allah'ın merhametiyle ahali esir düşmedi. Bütün ülkelerde büyük açlık baş gösterdi. Kokb şehiri aynı gün garet edildi. Arceş vileyetinde Yukarı Korb'dan yirmi beş camış kendisini kayadan attı. Hıristiyanlar onları kesip kendi aralarında bölüştürdü, yola ihtiyat kuvveti dizdiler ve Vartapertler, Episkoplar, Keşişler ve bütün halkla Kacberunik (64) ülkesine dek giderek, Kokovit vilayetinde Dara kentine geldiler. Burada onlar, ülkemizi dağıtılıp viran koyalmuş ve garet edilmiş gördüler. Onlar ülkeyi berpa etmeye başladılar. Vilayetimiz Arceş hakimi Sahand'a söylenmişti. Lakin sonraki yıl Türkmen Yusuf gelip ülkemizi yeniden dağıttı. O, Arceş şehrini aldı. Tayin edilmiş hakim cemaati ise otuz dört kişiyle birlikte öldürdü. Çünkü o, şehirin müvekkili keşiş Steponnos'u öldürmüştü. Hıristiyanları sevmeyenlerin haberciliği ve tahrikiyle alicenap hakim Musafir'de azapla öldürüldü. Bütün şehire ateş verilip yakıldı. Aynı gün Çağataylar'la beraber Bostan hakimi Emir Ezdin, Yusuf'un üstüne geldi. Onlar bir nice gün savaştılar, lakin sonunda barıştılar. Ertesi gün Çağatayların hakimi Basin kalesinden çıkarak 400 kişiyle Aki (65) kentine, emirin yardımına geldi ve onların arasında yapılan barış hakkında inceleme yaptı. Onlar barış yaptıklarını söylediler. O vakit tan yeri ağardığında Akı kentini garet edip, kendi bölgesine çekildi. Lakin Hıristiyanlar onları takibe başladılar. Külek ve toz koptu ve onlar esirlerini, ganimetlerini bırakıp kaçtılar. Mümin şahıslardan biri ise bizim yakınımız Havhanes Cuyur gibi Arceş düzüne kaçarak bu barede Yusuf ve onun kardeşi ile beraber Çağatay'ı yakaladılar. Garet ettiler. Bazılarını ise öldürdüler. Onlar işhan Atalmış'ı da esir edip Mısır'a (66) gönderdiler.

Ülkemiz bu bedbaht hadiseleri geçirmekte iken bize aniden acı ve dehşetli bir haber geldi ki, Çağatay'ın askerleri ülkemize dolmuşlar. Bu zaman dinsizlerin karşısında ahalinin büyük telaşa ve korkuya düştüğünü görmek lazım idi. Çünkü onlardan 15.000 kişi Erişat kentine varmıştı. Biz dağlara kaçıp derelerde gizlendik. Dinsizler ise bunu öğrenip dağı ihata ettiler ve 12 gün Erzin'de bizi vahşi hayvan gibi avlayıp hepimizi yakaladılar. Bazılarımızı öldürdüler. Ülkeyi ise ateşleyip yaktılar.

Çağatay'ın elinden kaçan dinsiz Yusuf ise 844 yılından 855 yılına kadar (1395-1406) ülkemizde görünmedi. 546 (1397) yılında Timurlenk, Şeyh Ahmed isimli bir Çağatay'ı ülkemize gönderdi. O buraya gelerek Vartapetlerimizi-büyük Sarkis Sorbekini ve Metsopski Manastırı'nın idaresini Vartapet Vilannes'i aktarmağa başladı. Çok hoş hunlu olduğuna ve hıristiyanları sevdiği için o, ahaliyi muhtelif yerlerden toplayıp ülkemizi berpa etti. Kaçanların hepsi toplayıp geldiler ve ülkeyi berpa etmeye başladılar. Alimlerin emeği sayesinde, Göl'ün (Van Gölü) sahilleri Allah'ın merhametiyle on bir yılın sonunda çiçeklendi.

..... 850 yılında (1401) her yerde ölüm izleri bırakan cehennem ejderhası Timurlenk Semerkend'den çıkarak yine ülkemize geldi. O, Şam (67) ülkesi üzerine gitti. Haleb'i ve onun etrafını dağıttı. Oradan Dımşık (68) şehrine gelerek bütün güney ülkesini tarumar etti. O, artık Eruselim (Kudüs) şehrine yakınlaşmıştı. Bütün kıyı Dımaşk da geçirdi. Onun yanına Müslüman alimlerin kadınların, müftülerin, müderrislerin, imam ve danışmentlerin karıları gelip dediler ki: "Sen bütün bu ülkenin padişahısın ve Allah'ın hükmü ile Yaradan'dan yüz çevirenlerden sorgu-sual etmeye gelmişsin. Çünkü burada onlardan cevap talep etmeyi beceren sizin gibi bir başka şahıs yoktur. Cinayetkârları sen diri-diri cehenneme vasil edeceksen; bu şehirde hepsi cinayetkar ve uşakbazdır. Mollalar ise hususen riyakâr ve yalancıdır, O, onlara cevap verdi. "Hergah siz yalan söylemişseniz, benim elimde helak olacaksınız" onlar cevap verdiler: "Kadınlardan yalan istemişsiniz, reislerimizi" çağır, biz de onların karşısında dediklerimizin hepsini tekrara edelim".

Bu defa o, bütün şehirde çar çektirip pis dinin rehberlerini huzuruna talep etti. Derhal bütün kadıları ve müderrisleri topladılar. O, onlara sordu; "Bu şehir kimindir" Onlar cevap verdiler: "Peygamberindir, padişah" O yine sordu: "Sizde peygamberin kitabı var mıdır? O siz de varmı, yok mu?" onlar cevap verdiler: "Biz her zaman kitabın kanunları ile yaşıyor ve ölüyoruz. Lakin biz onu okumuyoruz" O vakit o sordu: "Sizin peygamberiniz cinayet işlemeye izin vermiş midir?" Onlar cevap verdiler: "Hiçbir vechile" O zaman tekrar sordu:"Böyle adam bulunursa ne çeşit ceza verilmeli?" Onlar cevap verdiler. "Ona en dehşetli işkence verilmeli ve o ailesiyle birlikte mahv edilmelidir" O (Timurlenk) onlara derdi ki "O sizlersiniz" Onlar cevap verdiler: "Bencil, bu şehir, (Muhammed) Mustafa'nındır; burada böyle iş olmamış ve olamaz da" O kadınları çağırdı. Onlar geldiler ve kocalarının arşısında onların kanunsuz işleri hakkında söylediklerinin hepsini tekrar ettiler.

Bu zaman o (askerlerine) emir verdi. Bu emirde şöyle deniyordu: "Siz 700.000 kişisiniz. Bu gün ve sabah 700.000 baş getirin ve onlardan yedi burç dikin. Kim baş getirmezse, onun boynu vurulacaktır. Hergah kim dese ki, "Ben İsavf'yim. Ona dokunmazsınız" Onun sayısız askerleri bütün şehir ahalisini kılıçtan geçirip, insanları tamamıyla mahv etti ve daha (insan) bulamayarak kadınların da başını kesmeye başladılar. Askerler onun emrini yerine getirdi. Burada umumi katl, feryad ve hıçkırık, göz yaşı ve dertten başka bir şey görmek olmazdı. Öldürüp baş kesmeyenler onu yüz dengaya alıyor ve tahvil veriyorlardı. Askerlerin bir çoğuna ne baş kesmek ne de almak müyesser olmuşdu. Böylelerinin boynu vurulmuş ve

kellelerinden tepeler oluşmuştu. Bu bedbahtlık ve bu musibet hakkında bize Van şehirden olan ruhani oğlumuz miktar konuşmuştur. O kendi canını onların elinde güçlkle kurtarıp halas olmuştu.

Bu evhalat Dımaşk'ta vaki olmuştu. O (Timurlenk) kendisinin de 700.000 kişiden ibaret olan askerlerini ikinci defa Bağdat'a gönderdi ve orada cesetlerden burçlar kurdu. Bostan meliki ruhani oğlumuz miktar da onunla (Timurlenk'le) idi. Geçirdiği korku ve dehşetler yüzünden hemen miktar yanımıza kaçıp, üç yıl munzevi hayat sürdürdükten sonra canını İsa'ya bağışladı.

Sonra ikinci yıl (Timurlenk) kendi askeri ile Sebestiya (69) şehrinin üstüne gitti. Bu şehir Yunan ülkesinin dahili hodkarı Yıldırım'ın (70) (hakimiyetinde) idi. Onlar (Şehir ahalisi) önce şehiri Allahsız zalime vermek istemediler, lakin o, onları aldatıp dedi ki: "Korkmayın. Kim size kılıç kaldırmak istese, onun kalbi kendi kılıcı ile parçalanacaktır" O vakit onlar şehirin kapısını açarak zindandan çıkanlar gibi büyük bir sevinçle onun karşısına çıktılar. Aynı anda askerlere amansız emir verildi. "Yoksullar esir edilsin, zenginler ise işkence verilip var devletleri alınsın, kadınlar atların kuyruğuna bağlansın ve atlar hızlı sürülsün, düzlüğe çok miktarda oğlan ve kız toplansın, sonra onlar tahıl perzleri gibi dizilsin ve üzerlerinden at koşulmuş sal taşlar (Vel) sürülsün".

Burada dindar ve dinsiz günahsız gençlerin felaketini görmek ne kadar çetin idi. O (Timurlenk), şehirden çıkan savaşçılara, onları öldürmeyeceğine and içtiğine bakmayarak, derin bir kuyu kazdırıp dört bin kişinin el-kolunu bağlattırıp, diri diri burada gömdürttü. Ve sonra onların üstüne su ve kül döktürdü. Onların feryadı göklere çıkıyordu. Bu amansız lamezhap ve kan içen gaddarın etiklerini kim tasvir edebilir. Gördüğümüz genellikle yanımıza gelmiş esirlerden ve onların esir edilmiş hakimlerinden işittiğimiz (bu dehşetleri) bizden sonra gelecek nesillere ben yalnız kısa surette söylüyorum.

O (Timurlenk) oradan (Sebastiya'dan) büyük bir kuvvetle Murad Bey'in oğlu hodkar Yıldırım'ın üstüne yürüdü. O ise Timurlenk'in kuvvetinden dört defa büyük bir asker toplayıp onun karşısına çıktı. Lakin o (Timurlenk) onu aldatıp gece iken etraftan dolaştı, Yıldırım'ın ülkesini aldı ve geri dönerek muharebeye başlayıp onun ve askerlerinin çoğunu ele geçirdi. O, onları garet edip gök yüzündeki yıldızlardan ve deniz dibindeki kumlardan çok halkı esir etti, Kara Tatar isimli taifeden ailesi ve çocuklarıyla beraber 60.000 (71) evi ve daha çoğunu Horasan'a esir götürdü ve dile gelmez kırgınlar etti.

O (Timurlenk), Horomların (72) ülkesine, Yıldırım'ın üstüne hücum etmezden evvel İberiya ülkesine gelip onu dağıtmak ve esarete almak istiyordu. Lakin İberiya Çarı Georgi onun bu cinayetkarlık fikirlerinden haber alarak iki kardeşi Konstantin ve Davit'le birlikte derhal asker topladı, bütün İberleri ve Ermenileri kalelere yığıp burayı korumayı onlara tembih ettiler. Kendileri ise ülkenin dere ve patikalarını tuttular. Lakin üç dinsiz ve Allahsızın yüreğine şeytan girerek onları mehfi surette Çar'ın yanında kadar kan-içenin yanına kaçmağa sevk

etti; onlar (çarın ve kardeşlerinin) saklandıkları ormanın yolunu ona gösterdiler. O (Timurlenk), onların üstüne çok sayıda asker gönderdi ve bu askerler onlara yukarı taraftan yaklaşarak Hıristiyanların büyük bölüklerini tamamiyle ihata etti. Sergerdeleri kırıp askerleri esir götürdüler. Onlar 60.000 kişiden çok idiler.

Çar Georgi güçlükle kendisini kurtararak yüz kişilik kuvvetiyle düşman askerlerinin merkezine sokuldu. Onlar İsa'nın adını çağırarak düşmandan bir çoğunu kırdılar ve sonra elçatmaz yerlere çekildiler. Onlar (Timur'un askerleri) ise bütün İberya ülkesini yaktılar, ahalisini kılıçtan geçirdiler ve kiliseleri dağıttılar. Ayak yalın, çıplak aç ve susuz esirleri bizim ülkeye getirdiler. Her çağatay'ın 20 esiri var idi. Onların çoğu yolda yıkılıp ölüyor, Çağataylar ise taş götürüp sağ kalmalarını diye (can verenlerin) başını eziyorlardı. Bundan sonra onları atıp yollarına devam ediyorlardı. Bunu biz gözlerimizle görüp, kulaklarımızla işitmişiz. Bütün Hıristiyan ülkesi onların acı feryadıyla doldu. Biz onları karşılıyor, lakin yardım edemiyorduk. Onların feryat ve iniltileri bizi boğuyordu. Bu sebeple de biz onlardan kaçıyoruz.

Onlar (Timurlenk'in askerleri) esirleri götürüp Horasan'a gitti ve o mundar zalim, oğlu Miranşah'ı şahistan Tebriz'de Atrapatakan reyollarının hakimi tayin etti. O ise kendi devrinde bu hükümeti Hıristiyanların gaddar düşmanının oğlu Ömer'e verdi. Hakimiyetinin birici yılında bu (bütün işhanlar vahv edildikten sonra) küçük ağaç budağı gibi yalnız kalmış bizim üç işhanı zorla dinsiz ettiler; Orbelyan neslinden olan Burtel'in torunu, İbane'nin oğlu Varatan hakimi Burtel'i, onun kardeşi Sumbat'ı ailesi ile birlikte Semerkand'a götürdüler. Lakin o, Allah'ın yardımıyla ve kendi duaları neticesinde azad olup ülkesine geri döndü. Sonra Korkon'un oğlu Ekekats hakimi Tarsancı'da (Hıristiyanlıktan) dönmeye mecbur ettiler. Onlar Maku hakimi ve Ararat vilayetinden, Astovats kentinden olan bir kölenin oğlu Azitan'ı da dönderdiler (dinsiz ettiler)) lakin onlar pişman olarak yeniden İsa'ya iman getirip Hıristiyanlığa geri döndüler ve cennet ehli oldular.

Kan içen ejderha melün Timurlenk ikinci defa askerlerini götürüp Hon (74) ülkesine gitti. Onların Çarı Toktamış'ı mağlub etti ve bütün ülkeyi kendisine tabi eyledi. O, İdik'i onlara çar tayin etti ve o da (İdik) sarayda (tahta) kaldı.

Böylelikle o (Timurlenk), güneş doğan taraflarda bir ülkeyi fethetti. Bu ülkeyi o baştan bu başa altı ay gitmek olurdu. Buradan sonra o, ikinci defa Şarka yola düşüp Hindistan'a gitti ve Dili (75) Şehrini aldı, Diyorlar ki, o kendi askeri ile burada 40 gün kaldı. Lakin şehirin sonunu göremedi. O kadınlar ülkesini, ve bu meyanda Keşubar (76) ve Balaşkan'ı aldı; Hindler'in ülkesini ve dibinden Mirvar'ı çıkarılan denizi işgal etti.

Timurlenk'in oğlu Miranşah ise, yumuşak huylu ve alicenap bir adam idi. O, melek gibi hoş-sima alan büyük Vartapet Krokiyi güler yüzle kabul etti. Ona kardeşi Emir Şeref'den sonra Bakeşin emiri olmuş İbrahim'den habercilik ederek dediler ki: O sana tabi olmak istemiyor. İbrahim ise Hıristiyanlara hürmet eden kardeşinin aksine olarak, İsa'nın ve Hıristiyanların düşmanı idi. O (İbrahim) bizim dini mahv etmek istiyordu. O telallarla şehire ilan ettirdi ki, Allah birdir, ne oğul, ne

ruh vardır; katli-garet ederdi. Bu sebeple hıristiyanlar büyük kedere düşmüştü. Allah ise cisimsiz ve cansızdır. O, asudeliği sevmeyi, Şehirde her zaman onun (Mirañşah'ın) kalbini gazapla doldurdu. 845 yılında (1396) o kendi askerleri ile Arceş şehrine geldi. makaddes kilisede ibadet etti. Tacikleri ise saymayıp onların mescidine girmede. O habersizce Bakeş'e gitti ve Emir İbrahim onun yanına geldi. O (Mirañşah) ise onu esir etti ve sonra öldürdü. Şehire ve vilayete bir çok tahribat verdi. Bostan'ın hakimi Emir Ezdin onların arasına girip onları barıştırdı. (Mirañşah), Emir Şeref'in küçük oğlu Şemseddini Emir tayin etti, Tebriz'e gitti. Bu bir hikaye gibi nakil edildi. Bunun hakkında bu kadar bahsetmek yeterlidir.

Mundar Timurlenk ise, kendi ülkesine giderek orada öldü (77). O, Meşheddeki makberinin üstünde de it gibi uluyordu. Onu oradan çıkarıp odun içine koydular ve sudan geçirdiler. Lakin bundan sonra da onun menfur sesi uzun zaman kesilmedi. Timurlenk öldükten sonra Türkmen Yusuf 857 (1408) yılında yeniden bizim ülkeye, evvelce Bakeş şehrine geldi. Emir Şeref'in oğlu Emir Şemseddin onun karşısına çıkıp büyük ihtiram gösterdi. Onu çörek, katır, at, silah ve her çeşit savaş levazimatıyla tehziz etti. Bütün bunları aldıktan sonra onlar Reştunik ülkesine, Barak'ın manastır mülklerine geldiler. Orada hain Mar taife, iki binden çok asker toplayıp onun karşısına çıktı. Marlar savaştan boyun kaçınarak iyi huylu ve hıristiyanlara karşı lütüfkar olan Melik'i aldatıp kaçtılar. Yusuf ise ülkeyi ateşe verip katli-garet etti ve dağıttı. Bundan sonra Emir Ezdin ve oğlu Melik ona tabi oldular.

..... Yusuf güçlenerek Tebriz'e geldi ve burada Timurlenk'in oğlu Çağatay Emir Mirañşah'la muharebe etti. O, Tebriz'i alıp onu (Mirañşah'ı) öldürdü. (1408), onu ve askerini garet etti. (78) Ve Ermeni ülkesinin yukarı =kuzey tarafında asayış sağladı. İkinci yıl Mirañşah'ın oğlu Ebubekir, sayısız-hesapsız asker toplayarak (Yusuf'un üstüne) geldi. Onlar bir nice gün Erzin'de karşı karşıya gelerek öylece kaldılar. Lakin bir gece Ebubekir bütün varını, çadırlarını ve silahlarını, öylece de devletin ve askerinin hazinesini ve var-yokunu Türkmen'e bırakıp askeri ile beraber gizlice kaçtı. O (Yusuf) daha da güçlenerek, o bir yıl Erzinka (Erzincan) şehrine yaklaşarak, onu savaşız olarak kendine tabi etti. Çünkü şehirin işanı Taharten ölmüştü. O Mardin kalesini ve bütün vilayeti aldı ve sonra Amid ve Arzin (79) ülkelerine gitti. Onları muhasaraya aldı ve tarumar etti. Erzinka (Erzincan) hakimi Pir Ömer onların arasında vasıtacı olup Amid hakimi Akkoyunlu Osman'ı (onunla) barıştırdı. Osman Ermeniler'e hürmet eden çok cesur bir pehlivan idi. Diyorlar ki, o 72 reis öldürmüş ve Diyarbekir'i feth etmişti.

Aynı günlerde (1409-1410) SultanAhmed, Bağdad'tan Tebriz'e gelerek burayı aldı ve şehire girdi. İvane'nin oğlu, Burtel'in torunu Sumbat ise, kendi adamlarının tahrikiyle onun yanına gitti. O (Ahmed), ona (Sumbat'a) hürmet-izzet gösterdi ve Ankekakut kentini ona bağışladı. Bundan haberdar olan Yusuf, derhal Tebriz hanına karşı tepki gösterdi. O, sultanla da savaşa girerek onu tutup boğdu. (80) 1410. Çünkü kendini o yerlerin hâkimi hesap ediyor han ve han oğlu adlediyordu. Allah'ın emriyle bütün İbery ve Agvan ülkesinde sulh ve asayiş meydana geldi. Bütün ülkemiz Arceş'den Ararat vilayetine kadar öyle berpa oldu ki,

bütün adamlar harabeliklerden çıkıp kentlerde yaşamağa başladılar. Büyük vergiler alındığına bakmayarak, herçmerçlik aradan kalktı, asayiş bozulmadı. Kiliseler zenginleşti. Keşişler ve Arhıdiakonalar çoğaldılar. Çağatayların devrinde dinden dönmüş Varatanlı Burtel, Ekakikli Tarsaik, Makulu Suratmış, Aktsıklı Azıtan yine kendi dinlerine döndüler. Manastır Tacikler tarafından zapt edildi. Arces’de kilise yeniden yapıldı ve hıristiyanlar çok mesud oldu.

..... Arubukı’nın sarsak oğlu İvane (dinsizleri) bütün hıristiyanlardan üstün tutuyordu. Onlar onun hakimiyeti altında idi. O pekçok kıymetli mücevher götürüp vakrevand vilayetindeki Vakarşakerd’e zulumkâr Yusuf’un yanına geldi ve ona kendi kötü niyetlerini söyledi. Onlar İberiya’ya gittiler. Şehir (Ahaltsık) alınıp ona (Yusuf’a) verildi. Onlar yırtıcı hayvan gibi, insan aklının tasavvur etmediğinden çok günahsız kuzuları kılıçtan geçirip kırdılar. Bütün ülkeyi istila ettiler. Kadın ve gençleri esir alarak bütün Ermeni ülkesini esirlerle doldurdular. Hıristiyan halkımızı ister ruhanileri ve isterse ahaliyi müsibete saldılar. Yaşamak ve ahiret dünyasında ruhu halas etmek için ayrılmış emlakın hepsi onlara halas olmak için verildi. O şekilde haller oluyordu ki, çalıyor, kaçıyor ve halas oluyorlardı. Lakin şöyle haller de olurdu ki, onları yırtıcı hayvanlara verip parçalatıyorlardı. O müthiş felaketleri kim nakil ve tasvir edebilir. Her yerde ana-babaların, oğul-kızların yürek parçalayan ağlar sesleri ve feryadları işitiliyordu. Bu hadiseleri gözü ile görenler bunlara (bu felaketlere) katlanamıyorlardı. Kadınlar kendi bezeklerini, erkekler hayvanları (tavladan çıkarıp) veriyor, keşişler ve ruhaniler ise yoksul olduklarını bildiriyorlardı. Kimin bir koyunu veya tosunu varidiyse onu da halas olmak için veriyordu.

Dinsizler kurtuluş parası vermek isteyenlerin arttığını gördükçe her esirin kıymetini on-yirmi bin dahekana yükseltiyorlardı. Arces’te ve Artske’de bir keşiş için iki yüz otuz bin dahekan kurtuluş parası verildi. Bütün bunlar dinsiz ve zulumkar Yusuf’un mahvına sebep oldu. Çünkü Allah ondan yardımını esirgedi ve o, daha başarı kazanamadı.

Bu ahvalat 865 (1416) yılında meydana gelmişti. O, ikinci defa Diyarbekir tarafına hareket ederken Şam’da durdu. Bir tilki ve zayıf şebpere gibi geri çekildi. Çünkü onun bütün ülkeye han tayin ettiği oğlu ölmüştü.

Öbürü yıl Amid’in hakimi Otman Erzinkan’ı aldı ve Pir Ömer ağır hastalıktan öldü. Ondan sonraki yıl ise Timurlenk’in oğlu Horasan hakimi Şahruh sayısız-hesapsız kuvvetlerle onun üstüne yürüdü. Ve sultaniye ile Tebriz’e geldi. Onlar bir-biriyle karşılaşıp bugün-sabah savaşa hazır oldukları biz zamanda, hıristiyanları amansızcasına esir ettiğine için Alah’ın Türkmen’e gazabı tuttu. Bu zülümkâr hastalandı ve öldü. (81) Asker onu bastırmadan bırakıp gitti. Onlar at tırnakları altında çiğnenmiş bedbaht ve yoksul ülkemiz Hacberunike gelip hıristiyan manastırlarında ve kentlerinden yerleştiler ve burada ilkbahar gelinceye kadar kaldıktan sonra onu garet edip, gittiler. Onun (Kara Yusuf’un) oğlu Aspahan dindarlara hürmet ederek onların tamamını azat etti ve Reştunik vilayetine bıraktı. Böylelikle onlar nicat bulup Çağatay askerlerinin elinden halas oldular. Çağatay

koşunu ise bir kartal gibi Taron ülkesinde Türkmen askerine yetiştirdi ve onlar da garet ettiği ganimeti bırakarak gizlice Şam ülkesine, Amid şehri düzlüğüne yetiştirdi.

Yusuf'un oğlu İskender (82) babasını göremedi. O babasının yerini aldıktan sonra Bağdat'dan gelip onun askerini haliyle hızan askerlerini götürdü ve Bakrevand (83) vilayetine dahil olarak, Tridat'ın ve Lusavoriç Krikori'nin eliyle dikilmiş mukaddes manastırın etrafından çadır kurdu. Onun fikri Her vilayetine ve Zarevand'a, sonra da Berkiri'ye gelmiş Şahruh'a derbe indirmek idi. Ona (Şahru'a) İskender'in geldiği hakkında haber geldi ve O, fazla bir askerle Erceş'e döndü. O iki yerde-biri Arceş'de, diğeri Çırapsa giden Aku Dağına dek hendek kazmak hakkında emir vererek, ertesi gün kalkıp Hanakyahada'ki Apahunik (84) düzlüğüne Bakarşakert'a gelerek orduları da yüz-yüze koydular. Savaşarak (dehşetli) cenk ettiler. Onun (İskender'in) mert ve cesur askerleri Şahruh'un hesapsız askerlerinin içine sokularak Çağatayların bir çoğunu kırdılar. O (İskender) filin hortumunu kılıçla vurup kesti, Şahruh'un kullarından biri onun ailesinden olan bir kadını aldı ve Şark reyonunu dehşete düşürdü. Lakin Şahruh korku bilmezdi. Onun hizmetkârlarından bazıları yanına gelip dediler: "Ne için Sakit oturmuşsun? Biz Yusuf'un bahadır oğlunun karşısında dehşete düşüp mahv oluyoruz". O zaman o (Şahruh) çadırdan çıkıp deve ve (başka) hayvanların askerlerini önüne getirilmesini emretti. Onların hepsi birlikte nara çekti, sehirbazlar ise göğe kağıt atarak, kılıçlarını sıyrıp ileri atıldılar ve boyun eğmeyen Türkmeni derhal kılıçtan geçirdiler.

Onların bu halini görmek lazım idi. Cesur Vartan ve Muşeg'in İranlılarla savaşında olduğu gibi, her iki taraf ses-gürültüden korkuya düşmüştü. Baba oğuldan, oğul babadan, ana kızıdan kız anadan yüz döndürüyordu.

Her iki kardeş İskender ve Aspahan küçük bir askeri birlikle ülkenin güney sınırlarındaki Mardin ve Musul'a kaçıp canlarını güçlkle kurtarmışlardı. Onların bütün askeri ve hazinesi Çağatay'ın eline geçti. Onlar esir düşmüş Ermenileri ve İberleri kendi aralarında bölüştürdükleri yerde, bunlardan sayısız-hesapsız adam kırılmış ve mahv edilmişti. Dinsizlerin orada kalmış çocuklarının feryadlarını kim tasvir edebilir. Aç-Yoksul kalmış onların (çocukların) hepsini yırtıcı hayvanlar bölüştü. Bu hadise 870 (1421) yılında olmuştu. Çağataylar garet ettikleri ganimeti Horasan'a götürdüler. Yusuf'un oğulları ise ülkenin aşağı (cenup) sınırlarına kaçtılar. Aspahan onların (Şahruh askerlerinin) gitmesi hakkında haber alarak küçük bir askeri birlikle Bakeş yolu ile Tebriz'e geldi. Lakin burada bir nice gün kaldı. Çünkü onun kardeşi İskender Bağdat yolu ile gelerek Tebriz'e dahil olmuştu. O öz kardeşine hucum edip onu kovduktan sonra bütün ülkeyi feth etti. Tahta çıktı ve ülkemizin bütün vilayetlerine hakimlik etmeye başladı. Onun kardeşi ise Basen (Pasin)'e gelip Abnik kalesini aldı ve ertesi günü Bağdad'a, kardeşi Şah Mahmud'un yanına gitti ve orada iki yıl kaldıktan sonra kardeşinin üstüne asker gönderdi ve bütün Bağdad ülkesini ele geçirdi. O ise kendi kardeşinin elinden kaçarak Çağatay'ın eline geçti ve öldürüldü. Çünkü o sulhsever ve hristiyanlara ihtiram eden bir şahıs idi. Bir çokları hatta diyorlar ki, güya o İsa'nın kulu idi.

Aspehan Babelan (Bağdad) ülkesini kanla boyadı. Ülkenin bütün var-
yoğunu garet edip kendi hazinesine doldurdu. O varını saklayanların hepsini
öldürdü. Ve Tacik'e ve ne Sıriyalı'ya aman verirdi. O Musul'u, Sıcar'ı, Teklan'ı,
bütün ülkeyi dağıttı ve istila etti. Sonra ise Çizir'e gelerek burada büyük kanlar
döktü. Martin'e yürüterek otuz tane hıristiyanı öldürdü. Mardin'in hakimi Sultan
Hamza Otman oğlu ona karşı çıkararak bütün askerini mağlub etti ve garet ettiği
ganimeti aldı. O ise Hamza'nın elinden canını güçlüğüle kurtardı. Günahsızların kanı
Allah'dan kisas dilediği için onun (Aspahan'ın) askeri ve o kendisi mahv edildi.
Şahıstan Tebriz'de tahta oturmuş, İskender ise 871 (1422) yılında kendi askeri ile
Hılat'a yürüyüş ederek bütün ülkeyi feth etti ve Agvan Kalesini muhasaraya aldı.
Şeref adlı ahmak bir kürt kendini hıristiyanların lideri ilan ederek kale duvarları
üstünden ona sövüyordu. Sinirlenmiş (İskender) onlara ok atılmasını emr etti ve
derhal kale alındı. Hıristiyanlar kılıçtan geçirildi. Oradaki ahalden 150 tane adam
öldürüldü. Bir tane menfur hıristiyanın eli ile Tsuklulardan ve Agvanlılardan 60 tane
adam öldürüldü. Sağ kalmış kadın ve çocuklar esir götürüldü. Çocukları ise öldürüldü.
Bazen bir miktar gümüş alıp onları (esir alınmışları) bırakıyorlardı. Hemen aynı
günden itibaren bütün ermeni halkı mahv edildiği son güne dek gözü ağlar oldu.

Sonraki yıl O (İskender) Bakeş'e ve Hılat'a gelerek kendi eniştesi
Şemseddin'i çağırırıp dedi: "Hılat kalesini bana ver" O, kaleye yaklaşarak
(herkesin karşısında) kurşasını açtı ve sonra onu daha kuvvetli bağlayıp geri döndü.
Emir Emamesini açıp yere attı ve bununla bildirdi ki, onun başı kesilecektir, onlar
(mudafaacılar) kaleyi teslim etmesinler, aksine kurşakların daha kuvvetli
bağlasınlar. Hiddetlenmiş (İskender) emr etti ki, onun boynunu vursunlar. O,
Ruştunik'in hakimi Sultan Ahmed'i (Emir Ezdin oğlunu) tutup tecili surette Van
Kalesi'ne taraf hareket etti. Bütün ülkeyi dağıtıp (kaleyi) dört ay muhasarada devam
etti. Muhasarada susuzluktan ve açlıktan hayli hıristiyan öldü. Bir çokları da mide
hastalıklarından öldü.

O (İskender), hemen aynı yıl onu (Van Şehrini) alamadı. Ve Tebriz'e
giderek o yıl faaliyet göstermedi. O Erinçak Kalesi'nde Emir Ezdin oğlu Sultan
Ahmed'i öldürdü. Sonraki 874 (1425) yılında O, ikinci defa Van'a gelerek onu
muhasaraya aldı. Kürd oğlu Melik Esad Kaleyi teslim etmeye mecbur oldu. Kendisi
ise bütün var-yoğunu ve mücevherlerini götürüp Çülemerk'e kaçtı. Aynı yıl onun
amcası Pahattin'i öldürüp bütün ülkeyi ve Ahtamar (85) adasını aldılar.

Bu merhametsiz kürt Bakeş'e Artek'e şehrine hücum etti ve onu alıp,
halkımızın bir çoğunu kılıçtan geçirdi.

..... Aynı yıl (1425) kan-içen yırtıcı Ejderha (İskender) ikinci defa ermeni
şehiri Urmiye'ye hareket etti. Bütün ülkeyi dağıttı ve 700 Tacik'in boynunu vurdu.
Amansız zalim, pek çok esir götürdü. Ermeni halkını kırdı. Bunu büyük Narses de
önceden haber vermişti. O demişti ki, vakit gelecek, Okatanlar halkı (86) Aram
neslini vahv edecektir. O 878 (1429) yılında yeniden asker yığarak Sultaniye
şehrine sefer etti. Dört aylık muhasaradan sonra onu aldı. Oradaki askeri kılıçtan
geçirip 300'den fazla adam öldürdü. Onlar ise feğryad ederek haykırıyorlardı. "İlahi,

sen bizim nahak kanımızın kisasını al!" O aynı yerlerin hakimi Hacı Ellis'in oğlunu tutup zindana attı. Bu hakim (Hacı Ellis) ise, Midiyan'ın Şark reyonlarının-İran ve Horasan'ın padişahı Şahruh'un (87) baldızı oğlu idi. Bu sebeple o (Şahruh) gazaplanarak gökdeki yıldız kadar asker ve büyük bir dövüş sursatı götürüp mağrur ve lovga serserinin, kan-içen İskender'in üzerine yürüdü. O ise kaçtı. Lakin onlar Salmasda karşılaştılar ve ordular karşı karşıya geldi. O kendi askerini Çağatay askerinin gazabından kaçmağa koymuyordu. Lakin onu zehirleyip el-ayağını öyle bağlamışlardı ki, o kendi ok kabından bir ok bile çıkaramıyordu.

"Bin kişilik askeri on bin kişilik askerle cenge götürüyorum" diyip öğünen şahıs savaştan bir saat sonra meydandan kaçtı. O ne kadar lovga olduğunu bilmiyordu ve bunu hiç kimse O bedbaht bilmezdi ki, padişah yüreği Allah'ın elindedir. İster inananlara ve isterse kafirlere galebeyi o verir. O kendi gücüne kurrelenerek şöhret kazanmak istedi. Lakin galebe için Allah ona kudret vermedi ve o bütün askeri ile beraber birçok Çağatay'ın eline geçti. O (Çağatay) bütün Türkmenleri ve haliyle hristiyanları esir etti ve onları Karabağ kışlaklarına götürüp sert kış günlerinde burada kaldı.

İskender'in bu kırgından çanını kurtaran askerler, muhtelif istikametlere kaçtı ve Kacberunik ülkesine gelerek, burada şehirleri, kentleri manastırları ve kasabaları tuttu. Onları garet edip dağıttı. Ne çörek, ne ot koyarak her şeyi vahşi hayvan gibi mahv etti. Bizi yukarıdan-aşağıya kadar Allah'ın gazabı tutmuştu. Yukarıdan kar yağıyor, aşağıda ise imansızlar felaket meydana getiriyorlardı. Canımızı güçlülükle halas ederek Lim L(88) adasına gitmek istedik. Lakin oraya geldikte Allah'ın gazabıyla dehşetli yağış ve kar yağdığına için kendimize oturmak, durmak ve yemek hazırlamak için bir yer bulamadık. Ruhanı kardeşimiz Hovannus bizi merhametle kabul etti.... Biz böyle bir çıkılmaz vaziyette iken, Amid kalesinden, başka kalenin dinsiz ve mundar işhanı zalim Hacibey olmakla kayıklarla adaya asker çekip bütün hristiyanları esir etti ve onlardan fazlaca altın ve gümüş talep eyledi. Bir keçe arzında o, bizden kırk bin dahekan aldı. Hakikatde ise onlar yüz bin dakekandan çok aldılar. Biz onlardan öyle bir dehşete düşmüştük ki, istiyorduk ki deniz bizi yutsun; kadın ve çocukların feryadını işitince bu arzumuz daha da şiddetleniyordu. Çünkü onların hepsini deyenekle amansızcasına dövülyordu.

Biz böyle derde, fikirde olup denizden çıkmağa bir yol ararken, kederli bir haber işittik ki, Türkmen Osman Arceş şehirine gelip orada kalmış; bütün hristiyanları garet etmiştir. Çünkü o İskender'le ve onun askerleri ile düşmanlık ediyordu. Ve onun tahrikiyle Şahruh, Türkmen'e darbe indirdi. Odur ki, mukaddes bir zatin dedikleri onun başına geldi: "maraldan kaçan yılan ağzına düştü". Burada azap çeken halkımıza Allah'ın rahmi geldi. Çağatay'ın elinden halas olmak için kaçıp Van Şehirine gelmiş İskender kendi askerlerinin başında durdu ve ülkemizi tutup onu yirtıcı hayvan gibi darmadığın etmiş düşmanı kovmağı karara aldı. Onlar bu mundar yirtıcıları kentlerden ve manastırlardan çıkarttılar. Biz ise onların elinden halas olup üç kış ayında bir miktar dinceldik. Çünkü bu felaket Varak Haçı bayramının perhiz günlerinde baş göstermişti. İlkbahar'da hemen İskender

Çağatay'dan kaçarak muhtelif yerlerde gizli gizli geziyor, bazen Tebriz'de, bazen Elinçe Kalası'nda ve başka yerlerde duruyordu. Sonra o, Artske Şehrine geldi. Buraya şehirin hakiki hakimi Savalan hakimlik ediyordu. O, burada bir nice gün kaldı ve sonra büyük savaşa başlandı. İster hıristiyanlar ve isterse hıristiyan olmayanlar dua ede-eder bütün kuvvet ve cesaretlerini gösterdiler. Çünkü o zalim iblis hepsini kılıçtan geçirmeyi hedefliyordu. Bütün vilayet kalede toplandı. Lakin aniden başta Şahruh'un oğlu Çonken'in (89) 20.000 kişiden ibaret Çağatay askeri kartal gibi süratle kendini şehire getirdi. İskender'in koşumu onları düğünde hazır olmadıkları için dehşete düştü ve çığırdı: "Neredesin, Amirza! düşman gelip yetmişmiştir". O ise (İskender) onlardan korkmadığını göstermek isteyerek, acele etmeden suhuletle zireh giyindi. Bütün silahlarını götürüp, bin kişiden ibaret veya buna yakın küçük bir askerle Eçazkar'ın mukaddes manastırının bulunduğu dağın arka tarafından geçen Kar-Dzor yolu ile gitti. Onlar ise (Çönke'nin askerleri) heyecanla ruhlanarak 20.000 kişilik savaştı ayırıp onların arkasınca koştu. Lakin onu tutamadılar. O zaman bir kudretli savaştı ve cesur bahadır Çağataylardan ayrılıp atını mahmuzlayarak ona yaklaştı ve atın sırtından inmeden bağırdı: "Ey talba (casus) İskender geri dön karşı-karşıya gelelim. Ben Horasan'dan seninle vuruşmağa gelmişim". O (İskender) geri dönüp kılıcını çekti ve ona yaklaşıp dedi ki: "Sen Horasan'dan mı gelmişsin? O zaman ben senin arzunu yerine getiririm. Ve ona bir kılıç darbesi indirip küreğinin ortasından ikiye böldü. Bunu gören bütün Şark askerleri dehşete düştü. Ve kederlenip dedi: "Onunla kim savaşa girebilir. Kim böyle bir büyük ve akla gelmez cesaret gösterir!" Bundan sonra onunla savaşa giren olmadı. Hepsini korkuya düşüp onu izlemeye başladı. O ise hiçbir korku hissetmeden yoluna devam etti ve Basen (Pasın) vilayetine ulaştı. Artske Şehrinin ahalişi şehirden dışarı çıkarak Türkmen'in garet ettiği ve Çağataylar tarafından atılmış ganimetin hepsini topladı ve şehire getirdi. Lakin zalimin oğlu felaket varisi, onları (İskender'in askerlerini) takip etmedi. Geri dönerek Arceş ülkesine geldi.

Bütün hıristiyanlar, ister ruhaniler ve isterse ahali dağılıp dağlara, tepelere, kayalara ve mağaralara dağıldı. Onlar ise (Çönke'nin askerleri) dağları ihata ederek, kuş kovalayan kartal gibi çığırıp, çağırıp ve at mahmuzluyorlardı. Erkeklerin ve kadınların yüreği sıkılıp çatlıyordu. Sanki ahiret günü gelmişti, Yaşlıları öldürüyor, bazılarını sünet ediyor, kendi dininden dönmeye mecbur ediyorlardı. Kocalarından ve babalarından kadın ve çocuklarını ayırıp esir götürdüler. Ana oğulu oğul anayı sesliyordu. Oğulu diyordu ki: "Ey ana, seni bir daha görmeye beni kim koyacak" Ana da oğluna diyordu ki: "Oğlum, anan derd-belalı, atan belalı, doğduğun gün belalı, seni kucağıma basan kırılmış kollarım belalı, felaketler deryasına gidiyorsun, oğulu, İsa sana yardımcı olmaz mı?" Bütün bu musibet ve felaket, bütün bu işkence ve eziyet anlatmakla dile gelmez. Lakin ben bu haberleri gelecek nesiller için yazıyorum ki, onlar bizim Ermeni halkının nice mahv olduğunu bilip ağlasınlar, çünkü biz bu hadiseler meydana gelen yerde şahsen bulunmuşuz.

Onlar şehir ve kentlerden garet ettikleri ganimetleri ve sayısız-hesapsız bedbaht yavrularımızı götürüp başta mundar ve dinsiz Kürt Sevdin olduğu halde ülkesindeki Tospa vilayetine, mukaddes Varaka manastırının etrafına gittiler. Sevdin

Barburi ülkesinin hakimi melikin ve merhametli kurucu Emir Ezdin neslinden idi. Onlar bütün vilayeti esarete alarak, sayısız, hesapsız hıristiyan kadınlarını ve çocuklarını esir ettiler ve Horasan'a götürdüler.

Derd, bela, göz yaşı nasibimiz oldu. Arceş ve Van'dan esir götürülenlerin kaderini bilmeye defalarca çalıştık, lakin bu konuda hiç kimse dürüst haber vermedi. Bize yalnız malum olan şudur: Metsop'un mukaddes manastırından 3 diakon ve yakınlarımızdaki Akı kentinden haliyle yakın tanışlarımızdan 27 kişi ve Macaruk kentinde 10 kişiden ibaret bir aile esir edilmişti. Aynı günden itibaren bu hadise bize dert oldu.

Bu hadise 879 (1430) yılında baş göstermişti. İskender Haç Bayramı gününde yeniden gelip Artske şehrini muhasaraya aldı ve onu feth etmek için yol aramaya başladı. Hıristiyanlar dinsizlerden gizli olarak ve hususiyile mudrik hıristiyanperver başçı Murad'la maslahatlaşarak Arcen başcısı Havannes Phoko, böylece de başçı ve mulkbeyi Agımelik Keorkiy'le birlikte zalim İskender'in yanına gelip onun gazabını söndürmeyi karara aldılar. Çünkü o, bedbaht hıristiyanları kılıçtan geçirmeye gelmişti. Onlar onun yanına gelerek tabi olacakları hakkında ve önceleri ettikleri itaatsizliği, isyanları hatırdan çıkaracaklarına and içtiler ve onlara zarar ettirmemeyi ondan dilediler. İsa'nın merhameti yüzünden onun gazabı söndü. O, onlara hiçbir zaman zara ettirmeyeceği hakkında and içti. Onlar gece iken kale duvarlarından inip onun yanına geldiler. O ise çok mutlu olup şehirin bütün ahalisini sevdi ve şehire dahil olarak onu garet etmedi ve kırgın yapmadı. Lakin onlar şehirin hakimi Saltın'ı ve onun müşaviri Danışmeni öldürdüler. Amma Allah'ın merhametiyle şehirden bir tek bela eksik olmadı. Çünkü o hıristiyanları seviyor, hümet ediyordu. Lakin o çok mağrur olduğundan ne kendisi, ne de hıristiyanlara uğurlu olmadı. O halkımızı da mahv etti. Kendisi de mahv oldu. Önümüzdeki 880(1431) yılına girerken ülkemizde ister hıristiyanlar ve isterse hıristiyan olmayanlar arasında dehşetli bir açlık başladı. İnsanlar köpekleri ve kedileri atları ve katırları, eşekleri ve develeri yediler. Onlar cemdek de (=leş) yiyorlardı. Hayvanların miktarı hayli azaldı. Açlık çekenler kendi oğlu ve kızlarını parçalamağa başladılar. İş o yere geldi çattı ki, Tebriz'de gizli ve aşkar suretle bin tane insan yiyidi. Ülkenin kuzey ve güney vilayetleri de dağılıp mahv oluyordu. Tebriz'den, Her'den, Zerabend'den, Oşni'den ve Akbak'dan adamlar bizim tarafımıza akışıp geliyor ve Keçberunik reyonlarına yöneliyorlardı. Orada kalanların çoğu ise ölüyordu. Arest şehrine gelenler balık ve teravezle besleniyorlardı.

Leş yemeye alışmış yırtıcı hayvanlar ülkemizde sağ kalmış adamlara hücum etmeye başlamıştı. Canavarlar Arceş'e ve bütün vilayetlerimize gelerek oğulları anaların kucağından alıp parçalıyor ve yiyordu. Çölde yaşlı adamlara ve çocuklara rast gelince, onlara hücum ediyor ve derhal parçalıyorlardı. Arceş vilayetinde Arest ve Marmet çayları yakınlarında canavarlar yüz kişiden fazla (bizimkilerden başka) adam yemişti. Kışın Ararat vilayetinden İberya ülkesine yola düşmüş hıristiyanlardan Tekaralı ruhanı kardeşimiz, Yonok Zerekiyan'nın bize nakl

ettiği gibi, iklimin sertliğinden o kadar adamı telef olmuştur ki, onları saymak bile mümkün değildi. Arceş pazarında buğdanın bir ölçüsü 60 tenka'dan pahalı idi.

İster yerli ve isterse kenardan gelme adamların hepsi telef oluyordu. Bazıları atlarını götürüp uzak ülkelerde -Erzinka, Karberde, Amit'e, Arzniye, Cumişkadzak'a gidiyorlardı. Başızsahipsiz kalanlar ise dehşetli açlıktan ölüyorlardı. Bazıları açlıktan ve felaketten kaçıp Bakeş, Muş, Sasun kurtlerine katılırdı. Böylelikle, 500 kişiden fazla adam kendi dininden dönmüş olmuştur.

..... Zulûmkâr İskender'in Aralı adlı bir oğlu vardı. Onu Varaka Dağı eteğinde muhkemlendirilmiş Tesp vilayetine, Van şehrine hakim tayin etmişti ister bizim halktan, ve isterse Taciklerden vergi yığarken o, kanunsuzluklara yol açıyordu. O zaman onlar (ahali) onun babası İskender'in yanına gelip şikayet ettiler ve dediler ki, artık onlar bela zulme ve musibete dayanamıyorlar. Çünkü o bizim ülkemizi çapıbtalamıştı". Gazaplanmış (İskender) tenbih etmek için onu kendi yanına çağtırdı. Lakin o, babasından korkarak onun yanına gelmedi, Şeyh İbrahim'in oğlu Şamahı hakimi Halilullah'ın (90) yanına gitti. O ise onu tutup Timur'un oğlu Horasan hakimi Şehruh'un yanına gönderdi. Çünkü İskender'e karşı gizli edaveti vardı. O (İskender) ise (Halilullah'ın) ona nefret ettiğini öğrenip asker taplayarak, Şamahı şehir ve vilayetine sefer etti. O 15 gün içinde ağaç ve bağları amansızcasına kırdı. Ülkeye tasvire gelmez tahribatlar verdi. O kendine, kendi gibi zulûmkâr olan işhan İskender'i meslektaş buldu. Onu götürüp Derbend Kapısı'ndan (o tarafa) geçerek, bir çok ülkeleri viran koydu. Birçok dağlıları ve çöllüleri amansızcasına doğradı. O tam bir yıl orada kalarak o kadar günahsız kan döktü ki, tasvire gelmez. Oradan geri döndükten sonra 360 kişi danışmenin boynunun vurdu ve başlarını hayvanlara yükleyip kanlı-kanlı Sunik ülkesine getirdi. Yerli hristiyanlar çok merhametli oldukları için gizli olarak 30 esir getirdiler. Onların arkasınca Hakop adlı bir keşiş geldi ve ona (İskender'e) haber verdi. O çok kederlendi ve onları bıraktı.

Şamahı hakimi Halil ise kendisi ile kadı ve müderrisleri götürüp Rey şehrinin hakimi Şahruh'un yanına gitti. Onlar başlarına toprak serperek yakalarını yırttılar ve İskender'in onların başına giydirdiği bela ve musibetleri ona nakl ettiler. Şahruh heyecana gelip gazaplandı ve bütün neslini ayağa kaldırdı. O Rey şehrinin bütün şer rehberlerini-büyükleri ve küçükleri toplayıp onları dedi ki "İnsaf ve adaletle mülahaza edin. Yusuf'un oğluna ne etmek lazım geldiğini kendiniz söyleyin" Onların hepsi bir sesle bağırdı. "O ölüme layıktır. Bırak o insan ölsün. Her zaman sen bu tür merhametsiz kan-içeni öldürmesen yaradan Allah senden cevap ister: O vakit o (Şahruh) silah getirmeyi emredip (silahlandı); O, sufi ve sulhsever olduğu için çoktan (beri silahlanmamıştı). O, hiddetle 20 kişiyle üç gün yol gitti ve sonra onun başına muhtelif yerlerden sayısız hesapsız (halk) toplandı ve asker geldi. Böylelikle onlar Sultaniyye Şehrine vardılar. O burada (Seferini) 40 gün tehir etti. Çünkü ümit ediyordu ki, iblis tarafından aldatılıp yoldan çıkarılmış ahmak dikbaş onun karşısına çıkıp itaat edecektir.

Lakin o, bunu etmeyince, sulh-sever Şahruh kendisinin çok sayıdaki askeri ile (Yoluna) devam edip Sunik ülkesine geldi ve Eriçak kalesi'ne yaklaştı. Onu muhasara ederek hayli vakit muhasarada tuttu. İster oğlu ve isterse de anası akıllı hareket edip İskender'i diri koymayacaklarını ona söz verdiler. Onlar vaad ediyorlardı ki, mümkün olsa onu öldürüp ona (Şahruh'a) çokça altın ve gümüş getireceklerdi. O, onların teklifini elçilerden kabul edip çok razılık eyledi. Oğlunu ve hanımının aklının beğendi ve anladı ki onlar Zopa İskender'den daha akıllıdılar. Elçiler kaleye geri döndüler. Lakin İskender kalede bulunamadı. O, 150 kişiyle kalıp Kokovit ülkesine, Artsap (91) kentine geldi ve burada üç dört gün kaldı. O, buradan ve kendi askerleri ile beraber şimdi Erzurum diye isimlendirilen Karın (92) şehrine geldi. Burada Çağatayların korkusundan kaçıp gelmiş ahali yaşıyordu.

Erzinka hakimi Otman 20.000 kişiden ibaret büyük bir asker toplayıp onunla muharebe etmek için karşısına çıktı. O, ise yüreklerek, 3000 kişilik silahlı adamları aniden bu büyük askerin ortasına sokuldu. Sergerde Otman'ı ve onun oğlu Beyazıd'ı onlarla birlikte 700 kişiden çok savaşçısını öldürdü. O iblisin oğlu merhametsiz yurtcu yüz yiğidi yakalayıp, onları doğrattı. Onların bedeninden yolda pramit yaptılar. İkinci gün Şahruh'un oğlu Çağatay Çönke'nin 30.000 kişiden ibaret askerleri yetiştiler. Yoldaki cesetleri görerek onlar çok taaccuplandı. Dehşete düştü ve takibden vaz geçmek istediler. Lakin onun oğlu bunu bednamlık hesap ederek, hiddetlendi ve kendi ileri gelenleri dedi ki: "Bizim askerlerden bir kişide olsa şehirde ve dağlarda kalmasın. Hepsini silahlanıp bizim arkamızca gelsinler" Onları takip edip düşmana yetiştiler. Gareth ettikleri bütün ganimetleri aldılar, lakin onların arasına giremediler. Böylelikle onları Akşar şehrine adım be adım takip ettiler. Lakin yakalayamadılar. O (İskender) ise uzaklaşıp kendi ülkesi Tokat'da yaşamağa başladı ve ülkelerin şehir ve vilayet işhanlarından büyük ihtiram gördü.

İlkbahar'da o ülkeyi viran koydu. Büyük (ganimet) götürüp bir çayın kenarına geldi ve burada dinlendi. 40.000 kişiden çok büyük bir asker toplayıp yola düştü ve gelip onların (Şahruh askerlerinin) yakınlarına ulaştı ama hiçbir şey edemedi. Onlar ise, bunun korkaklığını görüp, ülkesini dağıtıyor ve viran ediyorlardı. Sebastiya'ya gelerek o bir mağaraya ulaştı. Burada onun korkusundan hayli adam saklanmıştı. O and içip onları aldattı. Kadınları ve günahsız çocukları esir etti. Caniler onlara kılıç, ateş ve başka yollarla bir çeşit işkence verdiler. Turin'de olan Hıristiyanlar esirlerin azabını görerek ağlaya-ağlaya zulümkar dinsizin huzuruna gittiler ve ona bolca kurtuluş parası vererek onların bir çoğunu azad ettirip ülkenin şimal vilayetlerine gönderdiler sonra o, Harberd'e taraf yürüdü. Orayı baştan başa ateşten ve kılıçtan geçirip betbaht ülkenin bütün ahalisini gam deryasına gark etti.

O, Dercan (93) vilayetine dahil olarak bütün ahalinin emlakı ve oğlu-kızı ile beraber Ararat ve Sunik ülkesine sürgün etmek istedi. Soğuk, sert kış günleri idi. İki gün sonra fazlaca kar yağdı. Aynı gece her taraf tonda. Hıristiyanların çoğu donup ölüyordu, oğlu babayı, baba oğlunu haraya çağırıyordu. Anaların kucagında sevimli oğulları can veriyordu. Onlar öz yavrularını bağırklarına basıp Allah'a

müracaatla; “Ya İsa, Sen kendi kullarının kisasını al. Bizim tek ümidimiz ve yardımcımız sensin. Bizi ve çocuklarımızı bu yarıtcıların elinden halas et” diye feryad ediyorlardı. Hemen aynı gün amansız soğuktan 700 kişiden çok günahsız hıristiyan telef oldu. Onları gömmek mümkün olmadı. Cesetler vahşi hayvanlara kaldı, yakın yerlerde insan yaşayan bir ev yok idi. Reisler onların kulaklarını kesip götürüyor ve o dinsize gösteriyorlardı. O (İskender) ise kakhaha atarak diyordu ki: “Bana ne! Bunu Allah etmiştir. Onları benim elime vermeseydi. Gökten kar yağdırmasaydı!”

Dinsiz yarıtcı böyle musibetler yapıyordu. Bazı cahiller ise bir az hıristiyanlara hörmet ettiği için ona merhametli diyor ve ona çok ömür diliyorlardı. Lakin şöyle diyorlar ki, onun tekebburlu boyuna ve şarkın hükümdarına boyun eğmedikleri için telef olan adamların sayısı gökteki yıldızlardan çok idi. O (Şahruh) ise barış sever bir adam idi. Kırgın sevmezdi. Çünkü babasının kabirdeki it gibi ulduğunu görmüştü. O, bizim halkı iradesinin aksine olarak mahv etti. Ondan korkanların arzusunu yerine getiren ve onların ahd-paymanına kulak asan ise, günahsızların duasına ve ruhuna acıyıp ondan (İskender'den) yüz dönderdi. Onu askerlerinin, sevimli kardeşlerinin ve yakınlarının karşısında alçattı. O (İskender) Şahruh tarafından kendi halkları ve bizim ülke üzerinde hükümdar tayin edilmiş kardeşi Cihanşah'ın (94) yanına geldi ve ona hücum etti. O, şöyle zannediyordu ki askerler onun kardeşi Sultan Ebusaid'i öldürdüğü zaman yaptıkları gibi, bu defa da canlarından geçecek ve o da Şahruh gibi canını bizim ülke uğrunda feda edecektir. Lakin (adamları) onu terk edip kardeşi Cihansah'ın tarafına geçtiler. O ise bir nice adamla kalarak canını bir anlamda kardeşinin elinden kurtarıp Erinçak Kalesine ulaştı ve bütün kışı orada iş-işretle meşgul oldu.

Kardeşi onu muhasara edip ilkbahar'a kadar muhasarada tutmak kararı aldığı için kalenin etrafında istihkam yaptırdı ve muhasarası için leşker düzdürdü. O (İskender) ise Mısır sultanının yanına helveti elçi gönderip onun yardımına büyük bir kuvvet gönderilmesini rica etti. O, 60.000 kişiden çok savaşıdan ibaret büyük bir kuvvet gönderdi. Lakin onları Ekekyats vilayetine yetiştğinde onlara dediler ki: (İskender'i) Elençe (95) Kalesinde öldürmüşler. İskender'in Şahkubad adlı bir oğlu var idi. O ve onun annesi on kişi yiğit pehlivan ve cesur bahadıyla birlikte gece gelip onu (İskender'i) serhoş halde yatmış gördüler. Onlar kılıçlarını çektiler ve onun koğumlarından gizli olarak öldürdüler. Sabah olunca Şahkubad'ı görünce sordular: “Baban hani?” O cevap verdi” Babamın başına gelenler düşmanlarımızın başına gelsin. Ona zarar ettirmeyecekler, Onlar and içtiler ki. Onun (İskender'in) Holav isimli bir dostu var idi. Onu da getirip öldürdüler ve onun (İskender'in) başını kesip kaleyi muhasaraya almış olan kardeşi Şahanşah'a (Cihanşah'a) gönderdiler. O bunu öğrenince çok sevindi, büyük şadlık etti ve Allah'a dua eyledi ki, onun düşmanını o değil, öz sevimli oğlu öldürdü. Peygamberin dediği gibi “o bela mahv oldu ve Allah'ın Şerefini görmedi...” O çok kan-içen bir şahıs idi. O, uzun müddet yaşamadı ve ülke bir müddet sakıt oldu; Çünkü o (İskender) hayatta kaldığı sürede iken Horasan'dan Mere kadar bütün ülke telaş ve ihtisaş içinde idi.

Bu hadise 886 (1437) yılında meydana gelmişti. 870 yılından (1421) başlayarak onun öldüğü günden itibaren ülke daima ihtişaş içinde idi. Çünkü o, itaat etmediğine için Çağatay Şahruh üç defa bütün Türkmenleri ve Aralık Denizi ülkelerini esarete almıştı. Birinci defa bu hadise Vakarşakert'de, ikinci defa Salmas'da, üçüncü ve son defa ise, o kendisi ve onun için bir çokları öldüğü zaman baş göstermişti. Bütün bunları hem de kendi vilayetlerimizde gözlerimle görmüşüm. Çünkü Çağatay'ın ikinci defa geldiği 885 (1436) yılında biz Helat, Rey, Berkiri, Erceş ve Artske şehirlerine kaçmıştık. Kürdistan dağları ve tepelerinin bütün kürtleri gafilden bize hücum ettiler ve kılıçlarını çekip halden düşmüş, yorgun halkımızı dehşete saldılar. Onlar hepimizi mahv etmek istiyorlardı...

Kan-içen ve mundar Mar halkının narası ahiret gününü aklımıza getirdi. Biz büyük dehşete düştük.

..... Gece Bakeş şehrine, Allah'ı ve İsa'yı seven mümin hıristiyanların ve oradaki Vartmapetlerin, episkopların, keşişlerin ve inokların yanına gitmek istiyorduk. Onlar bize gafilden yetiştiler ve hepimizi kılıçla doğramak istediler. Biz ise Allah'ın adını tutup var-yoğumuzu attık ve dağlara kaçarak Allah'ın yardımı ve merhametiyle canımızı onların ellerinden halas ettik.

Başımızın üstünden asılmış tehlike hakkında Bakeş şehrine haber yetiştii. Çok rahimli ve Allah'ı seven bir şahıs olan yerli episkop Ter-Stepannos bir çok hıristiyan topladı ve onlar ruhani rehberimiz ve kardeşimiz Setpenno's'la birlikte halkımız için ağlamaya başladılar. Onlar bizi ve yazık yoldaşlarımızı kabul ettiler, yer verdiler ve biz burada üç yıl kaldık.

Bu olay 884 (1435) yılında baş göstermişti. Artske şehrinde her çeşit zulümden acı duyan, kayda-kanun bilen, Allah'ı seven, mukaddeslerin İhtiramını sağlayan çok dinç ve mumin bir şahıs yaşıyordu. O, gece gündüz kendi kardeşleri, oğlu ve bütün ailesiyle birlikte ibadet ederdi. Onun adı Muratşah idi. O çok hoş-sıfat ve merhametli bir şahıs idi. Şehirde bütün dinsizlere öyle bir itaatte sağlamıştı ki, Haçı suya atma günü, bayramında şehirde yeniden Haç ve İncil gezdirip haçuçuran etti. Bütün bu evhalat dinsizlerin arasında baş verdi. O, bizi çevreleyen deryanın içinde sakin bir hıristiyan çarı idi. Lakin iblisin çekememezliği yüzünden onun arzu ve dileklerine emel edenler onu (Muradşahı) Karapetin eline verdiler. Dinsiz şehirliler ise ona adavet beslediklerine için bizim halkın lakaydılığı yüzünden ve Zenon adlı bir mundar kişinin canının yardımıyla ondan şikayet ettiler. Onu zindana atıp okladılar ve sonra da kale burcundan atıldılar. Ondandır evvel ise başçılardan olan Zekeriya adlı birini yakalayıp el-kolunu ipe bağladılar ve boğdular...

Onu da bilmelisiniz ki, o günler Amid kalesinde oturan Pireli adlı bir mundar işhan, aynı yıl Arceş ve Artske ülkesini üç defa esarete alıp dağıtmış, Zarişat'e kentinde bu kentin hakimi mıkıratıc'ı sekiz kişilik ailesiyle beraber ateşle yakmıştı. Havannes adlı başka bir dindar hakimi de o, Aspınak kentinde öldürmüş, onun kardeşi Arustakes'i ise günahsız kuzu gibi ateşte yakmıştı.... Böylelikle, bütün vilayetler öyle dağıtılp varı-yoğu götürülmüştü ki, sağ kalmış hıristiyanlar, ister

büyükler ve isterse çocukları, kendi ayıp yerlerini otlar örtüp, hayvan gibi utanmadan çıplak geziyor ve bunu tamamıyla tabii bir hal gibi görüyorlardı.

Lim adasına dahil olmuş hıristiyan kadınlarını bir dirhem parası olmayan bizim adamlara satıp ve herbiri için iki-üç yüz denka para talep ediyorlardı. Allah günahlarımıza göre elimizden gazaplanmıştı ve bize tenbih olarak, tükemizi dağıtan işhan bize hakim tayin olundu. O bütün bizim hıristiyanlara öyle vergi koydu ki, her kişiden beher ve çörekden başka 40 denka alınmağa başlandı. Vergiyi yaşlılardan, çocuklardan, yetimlerden, dul kadınlardan dilencilerden ve yurtsuzlardan da alıyorlardı. Onların hepsi ölü gibi idi ve büyük açlık çekiyorlardı. Çıplakların ve dilencilerin feryadlarını ve başlarına gelen musibetleri, riyâkâr başçıların elinden edilen şikayetleri kendimiz görmüştük. Başçılar, azap ve ızdırap içinde mahv olan halkımıza kaygısız ve dikkatsiz yanaştıklarına için, sadece dehşetli yoksullukta değil, yaşlıları ve gençleri sarhoşluk ve ahlaksızlıkla da (bunu ise ne dinlemek ve ne de demek olur) mahv ediyorlardı. Bunların hepsini Arceş şehrinde görmek mümkün idi....

887 (1438) yılında Sumbat Orbelyan'ın oğlu, Kurtelin torunu İberiya çarı Aleksan kendi kayınatası işhan Pekkun'i zehirledi. Çünkü o, bütün Sunik'in ve Sunik etrafındaki vilayetlerin hakimi idi ve buradaki 60.000 kişiden çok hıristiyan ailesini ve Gürcü'yü Şahruh'un elinden azat etmişti. Çar riyakarcasına hürmet ve izzet göstererek Lori taraflarını ona vermişti. O, dindar ve Allah'dan korkan bir şahıs olduğuna için burada usul ve koşum koyup yoksullara merhamet ve muhabbetle yaşıyor ve onları çağırıp yanına topluyordu. O, ona muracaat eden ermenilerin hepsine çörek, yemek, elbise verir ve hürmet ederdi. Kan-içen ve merhametsiz Çar Aleksan ise kendisini öyle gösteriyordu ki, güya bütün Ermenilerin toplanıp İberiya vilayetlerini talayıp çapmasından ihtiyat ederek ve hususen pis işlahların şeytancılığına uyararak, Amhadın adlı bir ermeniye büyük hediyeler vaad edip onun vasıtasıyla Pekkun'i zehirlemişti.

O dinsiz kan-içen Kabil, hiylekarlığı ve Halkedonit halkını, müminlerden ve dindarlardan üstün tuttu. Yemek yendiği zaman birden Pekkuni'ye zehir verdi o ise bunu anlayıp zehirin aksine olan şey istedi. Lakin bu ona yardım etmedi. O, canını meleklerle teslim etti.

Onu getirip babası Sumbat'ın ve Tateb'in mukaddes manastırının episkopu kardeşi Stepannos'un yanında onlar İberiya reyonlarından yabancı taifelerin elinden kaçtıktan sonra rahat oldukları yerde koydular. Bütün Ermeni halkımız ve taifemiz gam deryasına, gark oldu. Çünkü o üzüm salkımı üzerinde bir zayıf budak gece karanlığında yol gösteren bir yıldız ve bütün hıristiyan halkımızın penahı idi. Onun Şah adlı tek bir kardeşi kalmıştı. O, aç-göz İberiya halkı içerisinde terbiye almış ve büyümüşü. Merd değildi ve doğma vilayeti için can yakmıyordu. Onun on yaşlarında veya takriben bu yaşta olan bir küçük oğlu da kalmıştı...

Onun işhanları kanunsuz Amhad'ın el ve ayaklarını kesip ondan parça aldılar, lakin bizim işhana zehir verip öldürdüğünü ona itiraf ettiremediler.

Merhametli Allah ona (Çar Aleksan'a) bir yıl aman verdi. 888 (1439) yılında ise, O kendi adalet mahkemesini kurarak mundar ve kan-içen padişahı ağır ve dehşetli bir hastalığa düşürdü. O, her gün ölüp yeniden diriliyordu. O feryad ederek "Vay benim halime!" diye ağlıyor, bütün hekimleri etrafında topluyor idiye de, lakin ağrıları daha da artıyordu.

Sonraki 889 (1440) yılında yaradan Allah, yine bizim halkın, zulümkâr çarın ve onun ülkesinin elinden gazaplandı. Tebriz'in şahı ve hükümdarı işhan Cihanşah büyük asker topladı ve Artavil (96) hakimini, bütün kadırlara ve müderrisleri kendisi ile götürerek, İberiya ülkesine hareket etti. O, defalarca elçi gönderip onu tabi olmağa ve adı bağ-haraç vermeye davet etti. Lakin o, razı olmadı ve ona kabudcasına red cevabı verdi.

Büyük Pasha gününde gafletten o (Şaban şah) sayısız-hesapsız bir koşunla geldi. Onlar ellerine geçenleri esir ettiler. İleri gelenleri öldürdüler, kırdılar. Şamşul'de şehirini ihata edip muhasaraya aldılar. Troitsa bayaramı arefesinden mukaddes ruhun indiği günü şehir hiyle ile alındı. Şehir kapısının karşısında 1664 adamın başından minare dikildi. Meşede ve kolluklarda gizlenip yakalananlardan başka 9.400 kişi esir edildi. Şehir kapısının karşısında ruhani menseb sahiplerinden 60 kişi keşiş İspey, İnok ve İşhan koyun gibi kurban kesildi. Bazılarının kellesini dört yere parçaladılar, diğerlerinin kellesi sadece ezildi. Çokları dinden dönderildi ve sonra da öldürüldü.....

Onlar bütün ülkelere Mısır'a, Horasan'a, Bağdad'a, Tacıkistan'a haber gönderip esir sattıklarını bildirdiler ve onlar için paha kıymetler tayin ettiler.... Esirin biri bin denkaya satılıyordu. Biz, bütün halkımız şehirlerimiz, manastırlarımız ve kasabalarımızla o derecede yoksullaştık ki, bir şehir, bir kent böyle yoksulluk yüzünden kendi adamı için para verip onu esirlikten halas edemedi. Biz, yalnız haykırıp kendi felaketimizi hatırlıyor ahı figan ediyorduk.

..... Onlar oradan Paytakeran'a Tihis şehrine yola düşüp, orada evvelki çarların diktirdiği bütün kiliseleri temelinden dağıttılar. Allah'ın elemelerini kurcaladılar. Ve kileselerin üzerine kılıç kaldırarak, öyle naralar çekip gürültüler kopardılar ki, korkudan bütün dağ ve ova ahalisi korkuyla titredi. Hatta elinde kılıç olanlar hatta destekleyenler de kayalarda ve mağaralarda gizlendiler. Onların karılarını ve çocuklarını esir ederek sürüp götürdüler. Daima kuzeranını ayş-işretle geçiren, bütün halkları feth edebilmesiyle lovgalanan, tavşan eti seven çok yeyip-içen korkak İberiya halkı ise bir ademe bile ok atamadı. Aksine, onların bazılarında ormanda rast gelirler diye korkak ve titrek sesle diyorlardı ki: "Otur, Türkmen geliyor" böylelikle onlar çocuklarını dinsizlerin eline verip kendi canlarını güçlkle halas ettiler. İberler'e rahat olup, dinsizlerin karşısında tekebburlenen bizler ise, bu ahvalatdan sonra çok kederlenip sustuk.

.....O zulümkâr, kendi dininden olan gaddar hakimleri toplayıp dedi ki: "Evvelki padişahlar bir defa bu çeşit şecaatli bir mertlik göstermiş midir?"

Onlar cevap verdiler: “Yok, sen peygamberden daha çok ihtirama ve şana layıksın” Artevil’in mundar Şeyhi ise dedi ki: “Allah ettiyin bütün cinayetlerden vaz geçmiştir. Hele bundan sonra yedi yıl ErzİN’de edeceğİN günahlar da sana bağışlanacaktır. Sana söylüyorum: Öyle bir bac-harac koyki, onlar bizim dini kabul etsinler”.

Onlar da bütün halklara büyük bac-harac koyup, güvendiler ki, gıya halklar buna devam edemeyecek ve onların dinine geçeceklerdi.

NOTLAR

1- Timurlenk: Lenk Farscadır. Topal demektir. Şark insanları Timurlenk’e Topal Timur, Timurlenk ve Emir Timur da diyorlar. O, Avrupa kaynaklarında Tamerlan, ermeni kaynaklarında ise Lenk-Timur adı ile meşhurdur. Barlaslar taifesinden (türkleşmiş mongol taifedir) olan Turgay oğlu Timur Maveratınnehir’de Semirkand’in yakınlarındaki Keşt şehiri rayonunda 1334 yılında anadan olmuştur. O, Cingiz Han’ın kız neslindedir. Muasırların dediğine göre Timur uzun boylu ve çok kuvvetli kure bir adam idi. Yazılı menbalar gösteriyor ki, 1362 yılında Timur Sistan topraklarında Türkmenler’le döyüşünde ok ile bir nice yerden yaralanmış ve bunun neticesinde sağ ayağından aksak kalmış ve sağ kolu kurumuştur. 1360 da emir Sarpeddin öldükten sonra o, Tatar taifesi Berman’a rehberlik etmiş ve üç yıl sonra Emir Hüseyin’e katılıp Tuğluk Temur’un oğlu Çağatay’ın tahtını devirmişdir. Altı yıldan sonra o, Hüseyin’i devirip Belh’in hükümdarı olmuştur. 1370 de Timur, kendi karagahını Semerkend’de götürmüştü. Sonraları o, Harezmi, Kaşgar’ı, Horasan’ı, Farsı ve başka ülkeleri feth ederek tedricle mülklerini genişletmişti. 72 yaşında iken Timur, Çin ülkesine yeniden sefer etmiş ve bu seferin evvelinde 1405 de ölmüştür.

2- Artaz: Ararat Dağlarından güneyde, Aras nehrinden batıda, şimdiki İran’da Maku’nun sınırlarında yerleşik Vaspurakan yerleşim yerinin bir parçası idi.

3- Kokovit: Ararat dağından güney batıya taraf yerleşen vilayet idi. O, kuzey batıdan Çakat, güneyde Bakrevand ve Tısakot, Güney doğudan ise Van Gölü sahilleriyle sınır idi. Eski Bayazıd şehiri de buradadır. Doğu’da bu vilayetin tabii sınırları olmadığına göre, İranla Türkiye arasında çok zaman mubahise oluyordu. Çünkü yerli Kürdler hiç bir engele rastlamadan bu veya diğer tarafa geçiyor ve ahaliyi garet ediyorlardı.

4- Sartap: Ararat dağları yakınlarında bir mahaldır.

5- Çahu (Ceyhun): Amu-Derya Çayı’nın efsanevi adıdır. Malûm olduğu gibi Hıristiyanları Amu-Derya’da Müslümanlardan evvel olmuş ve bu sözü işitmişler. Bu söz ya Hıristiyan ve yahud Müslüman tarafından getirilmiştir. Bu sözün yerli menşei hakkında malumak yoktur.

6- Rey veya eski Raka Şehiri: İran'ın en eski şehirlerinden biri idi. 1220 de Moğollar tarafından alınıp, dağıtılmıştır. Halen Tahran'da güneyde harabe kalmış bir yerdir.

7- Şahmensur: Muzafferiddinler (1313-1393) sulalesindedir. 1387-1393 yıllarında İsfahan'ın hükümdarı olmuştur. O, Timur aleyhine çok cesaretle muharebe yapmış, iki defa onu mağlub etmiş, lakin sonunda kendisi mağlubiyete uğrayarak, 1393 yılında savaş meydanında halak olmuştur. Ondan sonra Timur bütün İran'ı fethetmiştir. İran kaynaklarına göre, Şahmansur'un askerleri 3000-4000 seçme atlıdan ibaret idi.

8- Belh (Behi): Doğrusu Belhdir. Eski Baktiriyan'ın paytahtıdır.

9- Sultan Ahmed Celayiri: Celairiler (1336-1411) sülâlesindedir. 1382-1410 yıllarında Güney Azerbaycan'ın ve Irak'ın hakimi olmuştur. 1393-1405 yılları arasında Timur onu defalarca mülklerinden kovmuştur. 1410 yılında Kara Yusuf Karakoyunluya karşı yaptığı muharebede helak olmuştur.

10- Vostan (Ostan): Ayrı ayrı feodallerin (Nahararların veya işhanların) baş şehirleri, ikametgahları bu adla isimlendirilirdi.

11- Ruştuni-(k): Van Gölü'nün güney sahilinde aynı adı taşıyan bir kinyazlığın vilayeti idi.

12- Babilion ve Bağdad: Babilsan'da ayrı-ayrı şehirlerdir. Birincisi Fırat Çayı'nın, ikincisi ise Dicle çayı'nın sahilinde, tahminen bir meridyende idiler, Salnameci onları bir şehir saymada sehv ediyor.

13- Azak: Taifedir.

14- 1387 yılında Kızıl Orda Hanı Toktamış (1376-1391) 90.000 kişilik kuvvetle Derbend ve Şirvan'dan geçerek Azerbaycan'a hareket etmiş ve yol boyunca büyük tahribatlar yapmıştır.

15- Alan Kapısı: Deryal (Bozuk fars dilinde Der-i Alan: Alanların Kapısı) Deresi'ne deniyor. İsim Baş Kafkas sıradağlarının bu geçidinin sahibi olan Alan halkının adından ötürü verilmiştir.

16- Derbend Kapısı: Hazar Denizi'nin batı sahilinde Kafkas sıradağları kolunun takriben denize kadar uzandığı yerde Derbend karşısında meşhur bir geçittir. Bu dar geçit, o zamanlar Kafkas Dağlarının kuzeyinde yaşayan göçerlerin garet maksadıyla Zakafkasiya'ya inip ve buradan da İran'a geçtikleri yegane yol idi. Bu geçidin muhtelif devirlerde, muhtelif adı olmuştur.: Derbend Alban veya Agvan, Kaspı, Hunî, Hazar Kapısı, Cora

17- Nahçıyan: Nahcivan-Vasपुरakan eyaletinde şehirdir. Şimdiki Nahcivan

18- Sunik: Suni ülke,i Sevan gölü de dahil olmakla şimdiki Dağlık Karabağ'dır.

19- Kandzak: Şahistan-Tebriz

- 20- Erincak: Nahcivan Şehiri yakınlarında orta asırdaki Alınca Kalesidir.
- 21- Çakata Ülkesi: Kuzey-Doğu Anadolu'da Iğdır (Surmeli) şehiri vilayettir.
- 22- Mari: Kuzey Doğu Anadolu'da Sürmeli Şehrinin adıdır. Şimdi ise Iğdır deniyor.
- 23- Kokb: Şehirdir. Burada Aras Çayı'nın sağ sahilindeki Serderabad'dan batıya doğru Kulp (Kağızman-Tuzluca) adı ile meşhur olan tuz madenleri ile tanınır.
- 24- Kotaik: Ararat düzündeki Zengi (Razdan) çayı'ndan sulanan rayondur. Ararat düzündü Ararat ülkesiyle karıştırmamalı: onlardan birincisi Ararat (Masis) ve Arakate (Alagöz) Dağları arasında Aras çayı boyunda yerleşir.
- 25- Karbi: Aştarak'ın yakınlarında Kasah çayının sağ sahilinde kenttir.
- 26- Becni (Şimdiki Bicni): Nik vilayetinin Ararat eyaletinde mntıkasıdır. Eski kaynaklarda o, muhkem kale gibi hatırlanır. Sonralar ise, X. asırda o büyük şehir oldu. Timur 1387 yılında bu şehiri harap etmiştir.
- 27- Paytakakar: Hazar Denizi'nin güney batı sahilinde yerleşen eski vilayettir. Onun tertibine şimdiki Salyan ve Lankaran reyonlarının yerleştiyi arazi dahil idi. Salnameci Paytakaran'ı Tihis (Tiflis) şehiriyle aynılaştırır. Bu onunla izah edilir ki, O, Ermenistan'ın kuzey doğusunda kurulan komşu ülkelerce tanınıp bilinmemiştir. Aynı fikri X. asırda yaşamış Toma Artsruni ve bir çokları da tekrar etmişlerdir.
- Kür ve Aras Çaylarının birleştiği yerin yakınlarında kurulan Paytakuran-Beylekan şehiri orta asırlar devrinde Mogollar tarafından dağıtılmıştır. (Şimdiki ören kale şehiri onun harekesidir).
- 28- Tarihci Moisey Horenski'nin verdiği malûmata göre Bakratidler kendi nesillerini İsrail çarlığının sukutundan sonra Ermenistan'a göçürülmüş esir Yahudilerden götürmüşler. Sonraları (885 yılından başlayarak) bu nesil Anı çarlığını idare eden sülalelerin başlangıcı olmuştur.
- Ermeni tarihçilerinin verdiği mahumata göre Gürcü Bakratitler Anı carlarının nesli idiler.
- 29- Arşakuni veya Arşakidler: Ermenistan'da çarlık etmiş Parfyan taifesidir. Bazı malûmata göre bu taife aramızdan evvel 150. yılından, Tatsit'e göre 58. yıldan itibaren I. Tırcin çarlık ettiği veya Tridmat Artaşes Roma tarafından ikinci defa tasdik edilip, 62 yılından 107. yıla kadar çarlık ettiği sıralarda hakimlik etmiş Parfyan taifesidir. Anlaşılyorki 150 yılından aramıza dek Güney Ermenistan'da Arşakidler Çarlık etmişlerdir. Bu hanedandan olan birinci çarın adı Bagarşakdır.
- 30- Anı Bayratidleri: 28. nota bak.
- 31- Tarihci Toma Metsopski tarafından gösterilmiş Gürcü taifelerinin isimleri tahrif olunduğuna göre onların hepsini izah etmek çetindir. "İmeraller"= İmaretinler, "Mekrel", Mekreller, "Meshi" = Gürcistan'ın güney kısmında yaşayan taife. "Sank"

= Sıvanlar, “Osed” ve “abhaz” bunlar Gürcü taifeleri değildir. Onlardan, birincisi Osetinler, ikincisi ise Abhazlardır.

32- Çağatay (Çagat): Timur’un veya Mongolların askerlerine denir.

33- Kara Mehmed: (1378-1388) Karakoyunlu sülalesinin (1378-1469) birinci hükümdarıdır. Güney Azerbaycan’a ve Ermenistan’a hakimiyet etmiştir.

34- Capakçur: Batı Ermenistan’da, Muşa vilayetinde bir yerdir.

35- Muş: Taron eyaletinde Van Gölü’nün batı sahili boyunca yerleşen bir vilayettir. O iki kısma ayrılır. Dağlık kısmına Sason, ova kısmına Muş denilirdi.

36- Kacberuni, Arceş, Akıovit: Arceş şehiri ile bir yerde Van Gölünün batı sahili boyunca yerleşen reyonlardır.

37- Horhoruni: Ermenistan’ın eski feodal taifelerinden biridir. Onların vilayeti de aynı adı taşıyordu. Burası, batı Ermenistan’da idi.

38- Arknıs: Diyarbakır civarında şehirdir.

39- Paluni ülkesi: Taron eyaletindedir.

40- Atanaken (Afinoken): Sırıya patriarhı. Klaka manastırı Taron eyaletinde idi. Zenop maarifperver Krikorinin, devrinde yani IV. esirde Klaka manastırının başcısı olmuştur. O, zamanının hadiselerini tasvir etmiş bir salnamesi meşhurdur.

41- Kara Yusuf (1388-1420) Karakoyunlu sülalesinin hükümdarlarındanıdır. Kara Mehmed’in oğludur. 1400-1405 arasında defalarca Timur tarafından kendi malikânesinden kovulmuştur. Kara Yusuf kendi malikânelerini ele geçirmeye cehd etmiş ise de, lakin başarısızlığa uğramıştır. Yalnız Timur’un ölümünden sonra o, ikinci defa 1405 yılından 1420 yılına kadar hükümran olmuştur. Kara Yusuf 1411 de Calayırlilerin sahip oldukları yerleri kendi topraklarına birleştirmiştir.

42- Hut: Sasun’da dağ reyonudur.

43- Tsovasart ve Marut: Bu dağlar Sasun’dadır

44- Bu kadının adını başka tarihçiler de anyorlar. Onun adı Muşlu Karine’dir. (Muşalı Karine)

45- Marlar: Medyalılar. bu ad burada, o zaman mevcûd olan ebedi ananeye göre söylenmiştir.

46- Bakeş (Bitlis): Van Gölü’nün güney batı sahilinde ticaret şehridir.

47- Artske: Alçavaz veya Adilcevaz Van Gölü yanında Malazgirtle Arceş arasındaki vilayetlerden biridir. Eski zamanlar Van Gölü’nün kuzeyindeki ticaret merkezlerinden biri idi.

48- Her ve Zerevand: İran’ın kuzey batısında şimdiki Hoy ve Salmas vilayetleridir.

- 49- Hilat veya Ahlat: Van Gölü kıyısındaki Bitlis vilayetinin baş şehridir.
- 50- Arceş: Van Gölü kuzey sahilinde, Bergiri'den (Muradiye) batıda, yerleşen Vaspurakan vilayetinin eski zamanlarda çok meşhur olmuş büyük bir şehridir. Şimdiki: Erciş.
51. Tskak: Van Gölü'nün batı sahilinde Bıznunik mahalinde kasabadır.
- 52- Tosp: Eski Urartu devletinde vilayet ve şehir adıdır. (Tusna) =Tuşpa şimdi Van deniyor, Vaspurakan vilayetinde idi.
- 53- Senekerim: Vaspurakan'ın Artspunu taifesinden olan son Ermeni çarıdır. XI. asırda Vaspurakan'daki mülklerini Bizansın Küçük Asya'daki Sekastiya vilayetine değiştirmiştir.
- 54- Berkri: Van Gölü'nün kuzey doğu sahilinde. Vaspurakan vilayetinde şehir ve kaledir. (Bugün = Muradiye)
- 55- Amid: Türkiye'de Babilistan'ın kuzeyinde bulunan şimdiki Diyarbakır şehridir. Müellif bunları ayrı ayrı şehirler hesap etmekte sehv ediyor.
- 56- Mardin: Van Gölü'nün güneybatısında şehirdir. Toma Metsopski burada sehv etmiştir. Çünkü Timur'un bu seferinde Mardin şehiri alınmamış ve dağıtılmamıştır. Yerli hakim Ortokid Mecid ettin İsa Zahir (1376-1406) ona mukavemet gösterip, kaleye olan hücumu karşılamıştır. Sonra onların arasında barış olmuştur. İsa Zahir, Timur onun mülklerini sağlam bırakıp gitse ona bağ vereceğini bildirmiştir. Böylelikle kalede muhasaraya düşmüş Hristiyanlar ve Müslümanlar halas olmuşlardı.
- 57- Arevordik: Ermenistan'da Mezdekizm'in devamı olan güneşperestler tarikatıdır.
- 58- Erzinka: (Şimdiki Erzincan): Fırat Çayı sahilinde Erzurum şehirinden batıdadır.
- 59- Basen: Eski Ermenistan'da Ararat yöresinde çok geniş bir vilayettir. Bu vilayet iki kısma bölünmüştü. Onlardan birine yukarı Basen, diyerine ise Aşağı Basen diyilirdi. Yukarı Basen Kars vilayetiyle hem sınır olup, batıda Erzurum sınırına ulaşıyordu. Basen, Batı Ermenistan'ın mahsuldar vadilerinden biri idi. Basen'in Avnik isimli kalesi de burada idi.
- 60- Bakratunilerin Şehiri: Orta asırlarda Ermenistan'ın ticaret merkezi, Bakratıdler sülalesi çarlarını paytahtı.
- 61- Surmoru: Surp Mari (Mukaddes Mari) şimdiki İğdır şehri
- 62- Tcakat: İğdır reyonunda kasabadır.
- 63- Barnakut: Ararat'da, Surmani'nin yakınlarında Çakat vileyetinde bir kasabadır.
- 64- Kaçberunik Ülkesi: 21. nota bak.

- 65- Akı: Şehirdir. İhtimal ki, Aka dağ idi. Toma Metsopski'ye göre Aku dağı ve Akı şehri Arceş (Erciş) yakınlarındadır.
- 66- Meri (Mısır): Mısır'ın semitik adıdır. Orta asırlarda eski Kahire'yi de böyle isimlendiriyorlardı.
- 67- Şam Ülkesi: Müslüman aleminde Suriye'nin adıdır. Halk dilinde (sifahi dilde) Dımaşk'ın adıdır.
- 68- Dimşk Şehiri: (Dimeşk): Demeşk
- 69- Sebestya: Kızılırmak (eski Elis) çayı sahilinde şimdiki Sivas şehridir.
- 70- Hotkâr Yıldırım: Osmanlı Sultanı I. Yıldırım Beyazıd'dır. (1389-1402) Timurla Ankara civarındaki savaşta mağlup olmuş ve esir alınmıştır.
- 71- A. Bakıhanov: "Gülistan-ı İrem" de bu muhacirler hakkında şöyle malumat vardır. "O (Timur) Türkiye ve Suriye'den getirdiği ve çoğu vaktiyle Hulagu Han tarafından İran'a götürülmüş ve ara-bir Türkiye'ye ve Suriye'ye geçen Türklerin neslinden olan elli bin ailenin Karabağ'da, Gence'de ve crivan'da yerleştirilmiştir. Önceki adı El-rum olan Ayrum taifesi de onlara Türkiye'den katılmıştı. Aynı yerlerde hazırda göçeri hayat süren taifelerin çoğu onların neslidir".
- 72- Horomlar (Rumlular) Yunanlar, Horomlar ülkesi Bizans İmparatorluğudur.
- 73- Celal ed-Din Miranşah (1404-1408) Timurun oğludur. Azerbaycan'ın (güney) ve Irak'ın hükümdarı tayin edilmiştir.
- 74- Honlar: Hunlar
- 75- 1397 yılında Timur, Hindistan seferine başlayarak Kuzey Hindistan'a dahil olmuş ve sonraki 1398 yılında Delhi ve Kaşgar şehirlerini alıp garet etmişti.
- 76- Keşubar (Keşmir): Hindistan'da bir vilayettir.
- 77- Timur 1405 yılında Fevralın 18.nde Otrar'da ölmüş ve Semerkand'de gömülmüştür.
- 78- Sultan Ahmedin Celayır (1382-1410) Timur'un ölüm haberini duyduğu gibi Bağdad'a gelip Timur'un torunu Miranşah'ın oğlu Ebubekir Mırza'yı oradan kovdu ve Kara Yusuf Karakoyunlu ile birlikte Azerbaycan'a sefer etti. Miranşah'ın ve oğlu Ömer'in askerleri bu savaşlarda darmadağın edildiler. Miranşah 1410 yılında öldürüldü. Ömer ise kaçmakla halas oldu. (A. Bakıhanov, "Gülistan-ı İrem")
- 79- Arzin (Arzan) ve ya Aldznik: Dicle çayı boyunca Ermenistan'ın güney batısında yerleşen vilayettir.
- 80- "Onunla (Sultan Ahmed Celayır'ı) Kara Yusuf arasında baş vermiş düşmanlık, muharebe ile neticelendi. 1411 de Azerbaycan'da Sultan Ahmed'in ordusu darmadağın oluyor ve kendisi de esir düşüyor. O, Tebriz'de Kara Yusuf'un oğlu Emir İsfendiyar tarafından öldürüldü". (A. Bakıhanov, "Gülistan-ı İrem")

- 81- A. Bakihanov'un dediğine göre Kara Yusuf 1414 yılında Timur'un oğlu Şahruh'a karşı çıkarak Tebriz yakınlarında, Ucan'da aniden ölmüştür. Len-Pul'un verdiği malûmata göre Kara Yusuf 1420 yıllarında hükümranlık etmiştir.
- 82- İskender (1420-1437 yıllarında) Karakoyunlular sülalesinden olan Kara Yusuf'un oğludur.
- 83- Bakrevand: Aratsan'ı çayı'nın (Muratçayı) her iki sahilini tutan Alaşkert ve Diadin reyonlarıdır. Alaşkert geçmiş Bakarşakert kalesidir. Şimdiki Toprak Kale'dir.
- 84- Apahuna (K)= Van Gölü'nün kuzey tarafda aynı isim taşıyan feodal ailenin mülküdür. Baş şehiri Malazgert'dir. (Malazgirt)
- 85- Ahtamar: Van Gölü'nün güney doğu köşesinde küçük bir adadır.
- 86- XIII-XV. asırların salnamecileri Moğolları "Ok atanlar halkı" veya "ok-atanlar taifesi" diye adlandırmışlardır.
- 87- Şahruh: (1401-1447) Timur'un oğludur. Horasan, Mazendaren, Sacistan, İsfahan, Şiraz ve başka vilayetlerin hakimi olmuştur.
- 88- Lim: Van Gölünde adadır.
- 89- Muhammed Çöngö: Şahruh'un oğludur. 1445 de ölmüştür.
- 90- I. Şeyh İbrahim İbn Muhammed Derbend'i Şirvanşah: (1382-1417): Şirvanşahların dördüncü Derbend sülalesinin banisidir. İbrahim'den sonra Şirvanşahlar hâkimiyeti onun oğlu I. Halilullah ibn İbrahim'in eline geçmiştir. (1417-1462)
- 91- Artsap (k): Kokovit'de, Ararat Dağından batıya taraf şehir ve kale şimdi küçük bir kenttir.
- 92- Karin (Teodosiopol): Şimdiki Erzurum Karin vilayeti Türkiye'nin Erzurum vilayetidir.
- 93- Dercan (Tercan): Karin'den batıda eski ermenistan'ın yeridir.
- 94- Cihanşah: (1437-1467) Karakoyunlu sülalesi hükümdarlarından. Kara Yusuf'un oğlu ve İskender'in kardeşidir.
- 95- İskender öz kardeşi Cihanşah'ın elinden kurtulup, Alınca Kalesi'nde (Nahcivan'ın yakınlarındadır) saklanmıştır. Lakin İskender'in oğlu Kubad Cihanşah'ın tahrikiyle onunla alakası olan bir kenizin yardımıyla babasını öldürüp, sonra kendisi de Cihanşah tarafından gizlice öldürülmüştür. (A.Bakihanov, "Gülistan-ı İrem")
- 96- Artavil: Güney Azerbaycan'da Erdebil Şehiri.